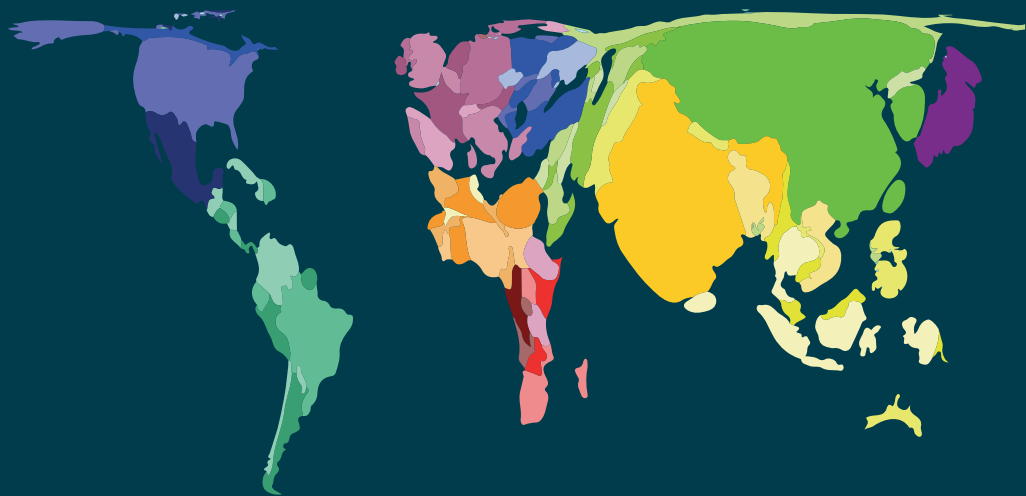

Producció i consum de responsabilitat

VISIONS
D'UN MÓN DESIGUAL

COLLECCIÓ VISIONS D'UN MÓN DESIGUAL

1. Recursos naturals, riquesa o espoliació? Visions d'Amèrica Llatina
2. La força dels moviments socials. Visions d'Amèrica Llatina
3. El paper de la dona. Visions d'Amèrica Llatina
4. La sobirania dels pobles. Visions d'Amèrica Llatina
5. La cooperació al desenvolupament. Reptes de futur. Visions d'Amèrica Llatina
6. Economia i treball en l'agenda post 2015. Visions d'Amèrica Llatina
7. Producció i consum de responsabilitat. Visions d'un Món Desigual

Producció i consum de responsabilitat

Jordi Gascón, Albert Sales, Esther Vivas,
Xavier Coca, Miquel Carrillo

Universitat de Girona. Servei de Publicacions
Edicions i Publicacions de la Universitat de Lleida
Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili

Girona, Lleida, Tarragona, 2018

PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat

www.publicacions.urv.cat

1a edició: octubre de 2018

ISBN URV (paper): 978-84-8424-658-9

ISBN URV (PDF): 978-84-8424-659-6

ISBN UdL (paper): 978-84-9144-114-4

ISBN UdG (paper): 978-84-8458-521-3

DOI: 10.17345/9788484246589

Dipòsit legal: T 123-2018

Cita el llibre.

Consulta el llibre a la nostra web.

Llibre sota una llicència Creative Commons BY-NC-SA.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unión de Editoriales Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

Índex

Pròleg	7
<i>Arcadi Oliveres</i>	
Gamificando el análisis del turismo.	11
<i>Jordi Gascón</i>	
Producció, consum i gestió neoliberal de la pobresa.	37
<i>Albert Sales</i>	
Agroindústria contra sobirania alimentària	55
<i>Esther Vivas Esteve</i>	
L'economia de la desigualtat	77
<i>Javier Coca Sánchez</i>	
L'energia. Clau de volta en la transició cap al consum i la producció sostenibles	99
<i>Miquel Carrillo Ponce</i>	

Pròleg

Arcadi Oliveres

Professor jubilat del Departament d'Economia Aplicada de la UAB i activista social

Tenim ara a mans el recull de les ponències que, durant el curs 2016-17, foren presentades en les diverses sessions de les jornades «Visions d'un món desigual» organitzades per les unitats de cooperació i solidaritat de la Universitat Rovira i Virgili, Universitat Pompeu Fabra, Universitat de Girona i Universitat de Lleida.

La tria del tema ha resultat un encert alhora que potser també era una exigència. Com ens recorda Javier Coca en el seu escrit, d'acord amb les dades de l'any 2016, el 8,2% de la població mundial, amb uns ingressos superiors als 100.000 dòlars anuals, acumula el 86,2% de les rendes totals, mentre que al 92,7% dels habitants del planeta tan sols els corresponen el 13,8% restant. Dades, sens dubte, escandaloses tot i que resulta evident que les rendes són tan sols una explicació parcial de la desigualtat, a la qual caldria afegir quelcom tan significatiu com les diferències en les oportunitats.

Pel que fa a l'origen de les desigualtats, l'Albert Sales és ben explícit quan afirma que fins ara havíem confiat que amb les polítiques de creixement, acompanyades de les de la distribució, n'hi hauria prou per evitar-les. Recentment, però, la transnacionalització en el comerç, en les finances i en els mercats laborals ha invalidat tals paràmetres i ens obliga a la gestió mundial de la pobresa. I aquesta gestió global de la pobresa resulta avui ben difícil, ja que les decisions de política econòmica

es prenen d'una manera majoritària en l'àmbit estatal. A escala mundial — i segurament d'una manera gairebé simbòlica— hi trobem tan sols els Objectius de desenvolupament sostenible (ODS), fil conductor d'aquestes jornades, nascuts l'any 2015 per substituir els escassament assolits Objectius de desenvolupament del mil·lenni.

Elements actius de transformació podrien trobar-se, segons els autors, en la producció i en el consum responsable, per assumir així l'ODS núm. 12 (producció amb un millor aprofitament dels recursos i amb menys generació de residus) i, qüestionar, naturalment, el creixement il·limitat. I el consum conscient gràcies a la millor informació i la capacitat de reacció dels consumidors.

Aquestes visions globals requereixen, paral·lelament i lògicament, anàlisis més específiques en alguns sectors. La programació de les jornades en va triar tres certament ben punyents: l'energia, la sobirania alimentària i el turisme.

En l'àmbit energètic, Miquel Carrillo ens recorda que l'element definidor ha estat probablement el de la disponibilitat de recursos barats i accessibles, bàsics en la construcció de l'actual sistema econòmic i alhora en l'acumulació de capital. Tal situació es troba en una posició de declivi que obliga a transformacions derivades del progressiu esgotament d'algunes fonts i, naturalment, de l'implacable canvi climàtic que hem generat. La transició energètica, que haurà de combinar iniciatives públiques i privades, esdevé imprescindible.

Pel que fa a la sobirania alimentària, Esther Vivas ens mostra la paradoxa entre la capacitat de producció mundial d'aliments, suficients per a 12 mil milions de persones i l'existència de gairebé 800 milions de persones que pateixen gana entre els 7 mil milions que habiten la Terra. El concepte de *seguretat alimentària*, establert per la FAO l'any 1974 va derivar cap a la potenciació de la indústria agroalimentària, les exportacions subvencionades des dels Estats Units i la Unió Europea i l'esfondrament de la pagesia familiar. Fruit d'aquests desequilibris, ha aparegut el concepte de *sobirania alimentària*, que se centra en els circuits locals i vol evitar els absurds derivats del comerç internacional, de l'especulació amb aliments, i del control del 50% de les vendes de llavors per part de deu grans companyies transnacionals. La preocupació per la proximitat cal que aparegui també en els grans circuits de distribució comercial.

La prioritització de l'agroecologia s'ha entenedre com l'única manera de garantir l'alimentació a tot el planeta i evitar al mateix temps els efectes ambientals negatius.

El turisme, el creixement del qual ha esdevingut espectacular des de mitjan segle xx, en general s'ha contemplat des d'una perspectiva favorable. Tanmateix, la ponència d'en Jordi Gascón posa de manifest els costos, a voltes desaparebutos, de tal activitat i, sens dubte, generadors de desigualtat . La precarietat dels llocs de treball generats, les inversions prèvies, el malbaratament de territori, especialment agrari, i també, a voltes, l'espai marítim dedicat a la pesca i la liberalització a escala internacional dels serveis turístics en configuren algun dels aspectes que incideixen negativament en la igualtat entre diferents grups de població.

Les possibilitats d'invertir les tendències i procurar avenços vers la igualtat no resulten pas, doncs, senzilles, però esdevenen imprescindibles si volem que la vida política es pacifiqui i si volem també que l'economia respongui al seu concepte més genuí, que és satisfer les necessitats de les persones. En aquest sentit, les idees de cooperació i solidaritat que inspiren les jornades de referència hauran d'ampliar els espais de discussió, ja per si mateixes ben complexes, tractats fins ara, i entrar, tal com és el propòsit dels organitzadors, en altres ODS però també en altres mecanismes que, com que els titulars no els esmenten, poden aparentment semblar marginals sense ser-ho gens ni mica. Pensem, per exemple, i sense voluntat exhaustiva, en el fenomen de l'especulació financera i del deute extern, dels paradisos i del frau fiscal, de l'impacte econòmic dels lobbys i de les companyies transnacionals, de la innovació tecnològica, de les polítiques de patents i de les grans àrees comercials.

El redireccionament de tots aquests sectors cap a la consecució de la igualtat, tan sols esdevindrà possible si som capaços de fixar-hi unes prioritats diferents i abandonar els mites del lucre i del creixement indefinit i, potser també i d'una manera complementària, perfeccionant nous instruments de mesura que, com l'Índex de desenvolupament humà (IDH) propiciat per les mateixes Nacions Unides, ens permeti abandonar les estimacions estrictament monetàries del benestar de les dones i dels homes.

Menys desigualtat i més dignitat s'han de convertir en els obligats referents econòmics i socials que a hores d'ara tan sols es poden contem-

plar vinculats a la indefugible salvaguarda del planeta. És l'única manera amb què podem aconseguir que les futures generacions gaudeixin d'igualtat d'accés als recursos de la Terra, que una minoria privilegiada de nosaltres ha usurpat fins ara.

Gamificando el análisis del turismo

Jordi Gascón

Universitat de Lleida

Resumen

El tipo de consumo con mayor tasa de crecimiento desde mediados del siglo pasado es el consumo turístico. Solo en el periodo que va de 1995 a 2015, el número de arribos internacionales se triplicó: de 525.000 a 1,2 millones. Y a eso habría que añadir el turismo que se practica dentro de las fronteras y que no sale reflejado en estas estadísticas. Se ha convertido en uno de los principales vectores de cambio de sociedades, culturas y ecosistemas. Y muchas veces, en este proceso, paisajes y poblaciones han sido afectados negativamente. A partir del funcionamiento de un juego de situación diseñado para abrir el debate sobre las consecuencias del crecimiento turístico en espacios rurales editado en 2010 por el Foro de Turismo Responsable (*Un resort en Dubinda, una comunidad de pescadores*), el presente texto analiza algunos elementos que caracterizan estos procesos: el impacto en las economías campesinas, la generación de expectativas muchas veces frustradas, el incremento de la diferenciación social y el papel de las instituciones públicas.

Palabras clave: turismo, ruralidad, sostenibilidad, gamificación.

1. Introducción

Si se quiere alcanzar el objetivo de desarrollo sostenible número 12 (garantizar modalidades de consumo y producción sostenibles) planteado por Naciones Unidas, es importante considerar el turismo. Por un lado, porque es una de las formas de consumo que más ha crecido desde la II Guerra Mundial. Solo en dos décadas, las que van entre 1995 y 2015, el número de arribos a nivel internacional se triplicó: de 525.000 a 1,2 millones (UNWTO, 2016). Pero especialmente porque cuando se analiza caso por caso, el balance de las consecuencias del desarrollo turístico no parece ser muy positivo para una parte sustancial de las sociedades locales ni para el medioambiente. En su corta historia, el turismo moderno se ha caracterizado, entre otras cosas, por dañar ecosistemas, malbaratar recursos naturales, mercantilizar expresiones culturales, crear marcos favorables para la corrupción y vulnerar derechos laborales (Buades, Cañada y Gascón, 2012). Los conflictos sociales y ecológicos se han multiplicado a la par que lo han hecho el número de viajeros, las infraestructuras y los destinos. ¿Quién no conoce, cuando no padece, el caso de un espacio natural invadido por construcciones turísticas, del despilfarro invertido en alguna infraestructura de transporte infrautilizada o de un barrio gentrificado por el surgimiento de propuestas económicas pseudocolaborativas como Airbnb?

Sin embargo, cuando el análisis pasa de lo local a lo global, parece obrarse un milagro. Por arte de birlibirloque, esos conflictos son minimizados. Se convierten en simples anécdotas o efectos colaterales. Y por el contrario predomina un discurso hegemónico que presenta al turismo como un eficiente motor de desarrollo, como una adecuada estrategia para superar la pobreza y como un eficaz instrumento para impulsar la economía verde.

Un ejemplo de esta discordancia lo encontramos en la Carta Abierta que elaboraron en 2014 la Organización Mundial del Turismo y la World Travel and Tourism Council, la plataforma que agrupa a un centenar de multinacionales del sector. Dirigida a todos los jefes de Estado, para «que se una a otros líderes mundiales [...] y sume su voz a nuestro esfuerzo por hacer que los viajes y el turismo ocupen un lugar más destacado en la agenda mundial», la Carta Abierta no tiene empacho en asegurar que «mientras la actividad turística sigue creciendo, los viajes y el

turismo se entrelazan crecientemente con la sostenibilidad ambiental¹». Sin embargo, sucesivas investigaciones enfatizan el rol del transporte aéreo en el cambio climático. Ya en un informe específico, el Panel Intergubernamental sobre Cambio Climático de Naciones Unidas (IPCC, 1999) afirmaba que en 1992 su responsabilidad en la emisión de CO₂ era de un 2%, pero con una clara tendencia a incrementarse. Y que aparte de la emisión de CO₂, otras características específicas del transporte aéreo contribuían al calentamiento global. Este es el caso de la emisión de óxido de nitrógeno y dióxido de nitrógeno (NO₂), el aumento de nubes cirrus o la formación de estelas de condensación. Posteriores estudios han evidenciado otras peculiaridades del transporte aéreo que también inciden negativamente en el cambio climático. Por ejemplo, se ha descubierto que la emisión de NO₂ directamente en la troposfera superior y en la estratosfera inferior, como hacen los aviones, tiene un comportamiento diferente que el emitido a nivel del suelo: la reacción química que genera el ozono es más virulenta y sus efectos son más duraderos (Becken y Hay, 2007). Según un estudio del Gobierno británico, entre 1990 y 2003 la emisión de gases invernadero en Gran Bretaña por parte de la aviación aumentó casi un 90%, mientras que las emisiones industriales y domésticas se redujeron en un 21% y 3%, respectivamente (Nowicka, 2008). Fundamentalmente tres factores explican esta tendencia: la curva de crecimiento del turismo y del transporte aéreo, mucho más expansiva que la de los otros sectores económicos emisores de gases invernadero; su mayor dificultad a la hora de cambiar el paradigma energético basado en el combustible fósil (los aviones comerciales no pueden volar con energía solar); y el menor esfuerzo a la hora de establecer políticas de reducción de emisiones (Scott, Peeters y Gössling, 2010).

El Foro de Turismo Responsable² es una plataforma de ONGD surgida en 2004 con un triple objetivo. Por un lado, hacer seguimiento del papel del turismo como vector de cambio, especialmente en los países del sur. Por otro, realizar acciones de incidencia política y de denuncia cuando y donde el desarrollo del turismo afecta negativamente a las sociedades, economías y ecosistemas locales. Y finalmente, apoyar intervenciones en turismo para mejorar las condiciones de vida de las socie-

1 UNWTO (2014). *Carta Abierta de la OMT y el WTTC sobre los viajes y el turismo*. Disponible en <cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/docpdf/finalopenlettersp.pdf>.

2 Su página web es <<http://www.foroturismoresponsable.org>>.

dades locales (Gascón, 2012). Para todo ello, se consideró desde un inicio la necesidad de crear instrumentos que favorecieran el análisis crítico del turismo y enfrentaran ese discurso hegemónico que lo convierte en piedra filosofal del desarrollo. Uno de esos instrumentos, posiblemente el más complejo, fue un juego de situación. Después de dos años invertidos en su elaboración, experimentación y diseño, se editó en 2010 con el título *Un resort en Dubinda, una comunidad de pescadores*³.

Imagen 1 – Portada juego

El juego, que se dirige a los sectores académico, turístico y de la cooperación internacional, pretende difundir y analizar algunos de los riesgos que para las sociedades agrarias puede conllevar el surgimiento de la actividad turística. Concretamente, el juego incide en cuatro aspectos:

- Las expectativas que despierta el turismo. El turismo genera esperanzas que muchas veces acaban siendo frustradas.
- La influencia que el turismo puede tener en el incremento de la diferenciación campesina. El turismo puede incrementar las diferencias socioeconómicas y, resultado de ello, incentivar la conflictividad local.

³ Accesible en <http://www.foroturismoresponsable.org/index.php?option=com_content&view=article&id=60&Itemid=52&lang=es>.

- El impacto de un turismo de enclave en las economías campesinas. Los modelos turísticos dominantes pueden afectar negativamente a la soberanía alimentaria (paradigma que revaloriza y defiende del mundo rural) al monopolizar unos recursos necesarios para el buen funcionamiento de las actividades productivas campesinas.
- El papel del Estado. El juego da pie a conocer las razones que llevan a los Gobiernos a aceptar y promover modelos turísticos de enclave.

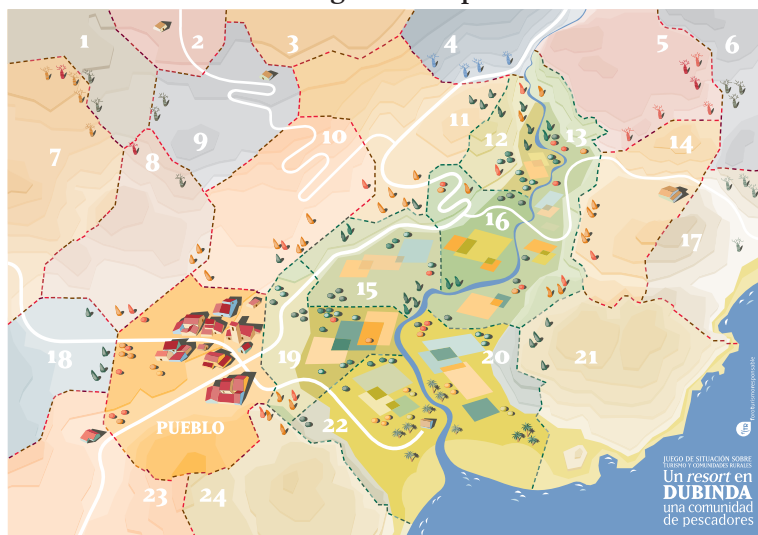
El objetivo del presente texto es, narrando el funcionamiento del juego, tantear estos cuatro temas, y mostrar cómo la gamificación o ludificación puede ser una buena herramienta para abrir el debate alrededor del binomio turismo-desarrollo.

2. Sobre las expectativas

El Reino de Barataria está implementando su Plan Nacional de Desarrollo Turístico, un programa que quiere aprovechar los atractivos que puede ofrecer el país: clima tropical, costas paradisiacas, exotismo para los cánones culturales occidentales... El juego tiene lugar en Dubinda, municipio costero y rural que el plan ha identificado como uno de los polos de desarrollo turístico. Su población, formada por campesinos que combinan la actividad pesquera con la agricultura, padece una severa crisis económica desde que el Gobierno de Barataria cedió a empresas extranjeras los derechos de explotación de los ricos caladeros de la zona: a consecuencia de la pesca industrial, los bancos han sido sobreexplotados, y la pesca artesanal se ha reducido notablemente.

Inicialmente se divide a los jugadores en dos grupos. Uno, el mayoritario, está compuesto por campesinos, a los que aleatoriamente se entregan los títulos de propiedad de las fincas agrarias que dividen el mapa del municipio (ver imagen 2). El segundo, por inversionistas foráneos interesados en construir un *resort* en Dubinda. El monitor también asume un rol: el de funcionario del Ministerio de Turismo, cuyo objetivo es impulsar el Plan Nacional de Desarrollo Turístico.

Imagen 2 - Mapa

El juego se inicia cuando el grupo inversionista explica su propuesta a la comunidad: el turismo ha de permitir recuperar los ingresos que los campesinos han dejado de percibir por el agotamiento del caladero. ¿Cómo? Generando nuevas actividades económicas. Y, ciertamente, en el juego se crean puestos de trabajo relacionados con el turismo al que todos los dubindeses pueden acceder. En un primer turno participan en la construcción de las infraestructuras turísticas como mano de obra no cualificada. A partir del segundo, unos se hacen guías, acompañando a los turistas en sus barcas de pesca por la costa. Otros se dedican a la producción artesanal de *souvenirs*. Y un tercer grupo empieza a trabajar en el resort como camareros, ayudantes de cocina o en el servicio de limpieza. El problema surge en la séptima ronda. Los turistas se quejan recurrentemente del servicio del *resort*: no tiene la calidad exigible a un establecimiento de esta categoría. Ante esta situación, el grupo inversionista se ve en la tesitura de prescindir de los trabajadores locales y sustituirlos por otros foráneos con mayor formación (conocimiento de idiomas, estudios en hostelería y restauración, etc.). Esta renovación es la única manera de mantener la competitividad del *resort* frente a nuevos destinos que están surgiendo con características similares.

Es recurrente la aseveración de que el turismo es un creador de puestos de trabajo. Y no solo de trabajo directo (el que requiere las instalaciones turísticas, como hoteles, apartamentos o restaurantes), sino también de trabajo indirecto (el que cubre el suministro de turistas: construcción, transporte, producción de artesanías, agencias de viaje, etc.) e inducido (el que surge de la demanda por parte de los empleados directos e indirectos del turismo: comercios, bancos, alimentación, etc.). La otra cara del turismo como generador de empleo se descubre al observar las características del trabajo generado. La Organización Internacional del Trabajo recuerda que el sector turístico, especialmente en los empleos menos cualificados, se caracteriza por sus pésimas condiciones laborales: salarios bajos, subcontratación, temporalidad y largas jornadas de trabajo (OIT, 2010). Y diversos estudios lo han evidenciado a partir de casos concretos (p. ej., Cañada, 2015; Castellanos y Pedreño, 2006; Poulston, 2009).

Pero la característica del trabajo turístico que el juego pone en debate es su inseguridad. En una primera fase, buena parte de los puestos de trabajo que genera el turismo requiere poca cualificación, lo que permite contratar a trabajadores de la región procedentes de sectores productivos tradicionales (agricultura, pesca, minería...). Pero se requiere un mayor grado de profesionalización a medida que el lugar crece como foco de atracción turística. Solo así puede mantener su prestigio y no sucumbir frente a la competencia de otros destinos mejor preparados. De esta manera se empiezan a requerir los servicios de cocineros y camareros cualificados, de gerentes y administradores con alto nivel de titulación, de guías que dominen diversos idiomas, etc. Los trabajadores no cualificados quedan marginados. Esto sucede en Dubinda cuando el grupo inversor decide prescindir de los trabajadores locales del resort y los sustituye por otros foráneos con un mayor nivel formativo en hostelería y en idiomas. La sustitución de personal local por foráneo aumenta la complejidad y la polarización de la estructura social con la aparición y consolidación de un contingente de población inmigrante social, educativa y económicamente superior a la mayoría de la población autóctona.

Existiría una segunda manera de resolver la necesidad de trabajadores cualificados: invertir en formación y educación con la creación de facultades de Turismo y Hostelería, de escuelas de idiomas, etc. Pero

esta solución requiere Estados redistributivos y sociedades con capacidad económica, además de tiempo (el que se necesita para la formación de un contingente de trabajadores), por lo que es una estrategia más propia de los países del norte que del sur. Otra forma de mantener la competitividad, que no se plantea en el caso del resort de Dubinda, es reducir el precio del servicio y dirigir la oferta a sectores con menor capacidad adquisitiva. En esta estrategia el mantenimiento de la calidad del servicio no es prioritario, pero sí disminuir los costos de funcionamiento; entre ellos, los referidos a la mano de obra. El resultado es un empeoramiento de las condiciones laborales: salarios más bajos y sobrecarga de trabajo (Cañada, 2016).

Aunque el juego no trata el tema de la equidad de género, hay que señalar que las condiciones de trabajo en el sector turístico tienden a ser peores en el caso de la mujer. En el turismo se da una doble segregación por razón de género: una segregación horizontal, cuando las mujeres cobran menos por el mismo trabajo; y una segregación vertical, cuando la mujer copa los cargos de menor responsabilidad y con menos oportunidades de promoción, mientras que los hombres asumen los cargos gerenciales y mejor remunerados (Casellas y Holcomb, 2001; Richter, 1994).

A lo largo del juego, los guías que transportan turistas en sus botes de pesca se encontrarán en la misma tesitura que los trabajadores del resort. Con la construcción de un puerto deportivo al lado del hotel aparecen guías turísticos foráneos que dominan idiomas y cuentan con embarcaciones modernas. Los guías locales, incapaces de competir, quedan marginados del negocio.

3. Sobre la diferenciación

Como decíamos, los guías locales no pueden competir frente a las equipadas y confortables embarcaciones foráneas. Solo pueden hacer dos cosas: abandonar la actividad o adquirir una lancha moderna. El juego ofrece esta segunda opción. Pero solo está a disposición de aquellos dubindeses que tienen suficiente capacidad económica para hacer la inversión, y que son los que habían vendido parcelas al *resort*. El juego les anima a ello: el hotel asegura que sus clientes serán dirigidos a estas lanchas y no a las de los guías foráneos. La actividad de guía con barca artesanal desaparece, al no poder competir con las nuevas lanchas. El juego muestra, así, cómo

una parte de la población prospera con el turismo (nuevos lancheros), mientras que otros ven cómo su situación empeora a medida que Dubinda se convierte en un destino maduro. La diferenciación económica se incrementa dentro de la comunidad.

Cuando un sector de la comunidad obtiene mayores beneficios del turismo que el resto no suele ser por casualidad. Diversos elementos pueden incidir en el fenómeno: el tipo y la cantidad de recursos privados que cada poblador tiene, el género, la edad, los conocimientos, la capacidad de iniciativa, la formación, la actividad laboral, el rol en la toma de decisiones comunitarias, la red de relaciones... Por ello no es posible analizar las consecuencias que tiene o puede tener el nuevo recurso sin considerar la estructura social, económica y política de la comunidad anfitriona.

El factor más común, pero no el único, es la diferenciación socioeconómica. Aun en las sociedades más cohesionadas y aparentemente menos diferenciadas, el acceso a los recursos no es igual. Estas diferencias pueden ser importantes cuando surge una nueva actividad económica. Y es que para obtener beneficios de determinadas actividades turísticas se requiere una inversión previa. Por ejemplo, si se desea actuar en el ámbito artesanal, puede ser necesario un capital de trabajo previo. Por otra parte, no se trata solo de tener la suficiente capacidad económica para hacer frente al gasto inicial, sino también para invertir en una actividad desconocida y no exenta de riesgo. Y es que la aversión al riesgo es una estrategia propia de economías que generan excedentes escasos y que, por tanto, tienen poca capacidad para asumir fracasos. No es que solo los sectores pudientes acaben dedicándose al turismo; también cuenta el factor iniciativa. Pero sí suele suceder que los que se dedican a las actividades turísticas más provechosas han de tener unos recursos previos mínimos. Y pocas veces los factores necesarios (capital inicial y capacidad de riesgo) están al alcance de toda la población.

A modo de ejemplo, veamos lo acontecido en la isla de Amantaní. Amantaní es la isla más grande y poblada que Perú tiene en el lago Titicaca. Sus habitantes, quechuas, son tradicionalmente campesinos minifundistas, si bien en las últimas generaciones habían diversificado sus fuentes de ingresos para enfrentar la crisis secular de la agricultura y un fuerte crecimiento demográfico. En este esfuerzo por buscar nuevas fuentes de ingresos, y aprovechando que el Titicaca es un atractivo de

obligada visita para los tours que recorren el sur de Perú y el norte de Bolivia, a finales de la década de 1970 los isleños se plantearon el desarrollo de la actividad turística. Considerando que este nuevo recurso tenía que favorecer a toda la comunidad, se estableció un sistema de turnos entre todas las familias que desearan alojar visitantes. Estas familias tuvieron que acondicionar una de sus habitaciones con los requisitos exigidos por el Estado y pagar un impuesto. El dispendio que esto suponía hizo que la mayoría de los grupos domésticos desistiesen y se conformasen con otros beneficios que se iban a gestionar de manera comunitaria, como la producción y venta de artesanías. Pero un número importante de familias hizo la inversión, y con el permiso de alojamiento en la mano se incluyeron en el sistema de turnos. La población amantaneña tenía fuertes expectativas en el turismo, pero pronto descubrió sus limitaciones. Por diversas razones, el número de turistas que llegaban a la isla era inferior al esperado. Esto hizo fracasar el sistema de turnos. Un determinado sector social, los lancheros, monopolizaron ese escaso turismo, gracias a que controlaban el transporte; ellos traían a los turistas y los alojaban en sus hogares. El resto de la población quedó, así, excluida del principal beneficio que generaba el turismo.

Además de convertirse en el factor central de los conflictos comunitarios, el monopolio del nuevo recurso por parte de un pequeño sector de la población y la desigual distribución de sus beneficios acabaron siendo el eje alrededor del cual se estructuraron las diferencias socioeconómicas entre las familias amantaneñas. Otras actividades, como la agropecuaria o la emigración temporal, tenían un papel económico más importante en la economía general de la isla, pero la distribución de estos recursos era más homogénea. En esta situación, que un pequeño grupo obtuviera unos ingresos extra les permitió consolidarse como el grupo social mejor situado económicamente, y a la postre, controlar las instituciones públicas más importantes (Gascón, 2005 y 2011).

Puede suceder, también, que el factor que establece un acceso diferenciado a los beneficios turísticos no sea la cantidad de recursos que cada grupo doméstico posee o controla, sino el tipo de recurso. Así, una concepción determinada de la belleza del paisaje puede llevar al turismo a establecerse en espacios concretos de una comarca (acantilados, altozanos, etc.), cuya propiedad o control es de un sector de la población.

Igualmente, el desarrollo del turismo demanda determinados bienes y servicios, lo que puede favorecer directamente a aquellos que los pueden ofrecer, sea cual sea su nivel socioeconómico. Este es el caso de aquellos que se dedican a la albañilería, ante la necesidad de construir infraestructuras. O el de los transportistas, si el desplazamiento de los turistas no se realiza con vehículos foráneos. O el de artesanos especializados, que ahora se convertirán en productores de *souvenirs*.

El juego no considera diferencias socioeconómicas previas dentro de la comunidad porque supondría una excesiva complejización. No obstante, es obvio que los jugadores que poseen al principio del juego tierras en las zonas apetecibles por el *resort* (parcelas costeras y de regadío) se encuentran en una situación económica mejor que el resto, y tienen más posibilidades de aprovechar la actividad turística. Solo ellos, por ejemplo, podrán adquirir lanchas modernas y controlar así el negocio del transporte turístico y de guías.

Imagen 3 - Ocupaciones

Como decíamos, no todos los elementos que pueden favorecer la desigual distribución de los beneficios turísticos son socioeconómicos. Aunque no se tratan en el juego, es interesante tenerlo en cuenta. A modo de ejemplo, aquí va la explicación de otros dos factores que pueden favorecer esta desigual distribución de los beneficios turísticos. Uno es el sistema de creencias. Si en una comunidad coexisten dos o más sistemas de creencias, o hay sectores más tradicionales que otros, puede suceder que alguno sea especialmente permisivo y receptivo a las actitudes y comportamientos de los visitantes, de tal manera que sean más proclives al contacto con los turistas. En estos casos, este grupo puede acabar beneficiándose más del desarrollo de la actividad. Un caso así fue analizado hace ya cuatro décadas por Valene L. Smith (1978) en Kotzebue (Alaska, EE. UU.). Otro factor que puede jugar un papel importante en la distribución de los ingresos turísticos es el nivel de formación. Dentro de la comunidad, quien ha tenido la oportunidad de acceder a una educación formal más amplia, quien conoce determinados idiomas, quien ha tenido más relación con el exterior (emigrantes temporales, comerciantes, transportistas, etc.) o quien ha asumido cargos de representación de la comunidad frente a instituciones supracomunitarias, aparece con un bagaje inicial que le permite desenvolverse con ventaja y sacar más provecho del nuevo recurso.

La pluralidad de consecuencias que se descubren al estudiar casos concretos a nivel microsocia evidencia que el turismo no es un fenómeno inocuo, sino que tiende a actuar como fuerza que empuja al cambio. Pero también demuestra que no genera siempre los mismos procesos: estos dependen del contexto social, económico, educativo y/o cultural previo (Gascón y Cañada, 2005).

4. Sobre el impacto

El grupo inversionista señala, desde el inicio del juego, sus necesidades e intereses: requiere una zona de playa al lado del río para establecer el complejo, e inicia negociaciones con los propietarios de las parcelas con esas características. Posteriormente también requerirá algún otro terreno para hacer ampliaciones en el *resort*. Normalmente, uno o más jugadores aceptan el trato y venden sus parcelas por unos precios que, si bien son irrisorios en la inversión del *resort*, suponen una inyección eco-

nómica muy importante para unas economías campesinas deprimidas y normalmente poco monetarizadas. Como hemos visto, estos dubindeses después tendrán la posibilidad de medrar adquiriendo nuevas lanchas a motor, y monopolizando una fuente de ingresos turística: la de guías y transportistas de los visitantes. Eso sí, los comuneros que venden parcelas pierden ingresos agrarios, lo que también se refleja en el juego. Si bien a nivel global Dubinda pierde capacidad agraria, aquellos que han vendido sus tierras salen beneficiados.

Otro tema que tendrá afectación en el primer sector será la construcción de un puerto deportivo al lado del *resort*. En el cuarto turno, el grupo inversionista notifica a la comunidad que esta infraestructura es necesaria para mantener la competitividad turística de Dubinda. El *resort* obtiene permiso del Ministerio de Turismo para su construcción. El problema surge en el turno siguiente, cuando se descubre que el puerto impacta negativamente en el ecosistema marino. Además, atrae turistas que utilizan lanchas fueraborda y motos de agua que espantan la pesca. Consecuencia: las capturas disminuyen. En este caso, toda la comunidad pierde.

Imagen 4 - Infraestructuras

La mayor parte de la población mundial trabaja y vive de la agricultura, la ganadería, la pesca y/u otras actividades del primer sector que se realizan en zonas rurales. En los países empobrecidos o del sur, es en este espacio rural en el que se encuentran los índices más elevados de pobreza. Pero no es el único. La pobreza tiene también otro espacio característico: las zonas urbano-marginales. Pobreza rural y pobreza urbana son dos caras de un mismo fenómeno: el maltrato padecido históricamente

por las economías campesinas. En los modelos de desarrollo occidentales implementados desde la conquista europea del planeta, el rol asignado a estas economías ha sido el de fondo de capital inicial de otros sectores económicos (agroindustria, minería, industria, comercio...), sin percibir a cambio nada o muy poco. Es decir, han sido y son dadoras de recursos: tierra, agua, mano de obra, capital... Recursos que, no obstante, son esenciales para el buen funcionamiento de la economía campesina. Es este flujo de recursos inequitativo el que explica el paulatino empobrecimiento de la población campesina. El otro resultado ha sido la expulsión de sus lugares de origen de parte de esta población; es decir, la incentivación de procesos migratorios campo-ciudad. En pocas décadas, la fisonomía de las urbes de los países empobrecidos cambió radicalmente, consecuencia de un crecimiento demográfico que tiene su origen en esos procesos migratorios y que se concentra en barrios carentes de servicios básicos y con escasas y malas oportunidades laborales (Lipton, 1977; Varshney, 2014).

No son estas las únicas consecuencias nocivas de la crisis de las economías campesinas. El modo de producción campesino tradicional comporta una determinada relación con el ecosistema que busca el equilibrio entre *inputs* y *outputs* de energía y materiales. En otras palabras, el proceso productivo genera o bien producción o bien restos que se reincorporan al proceso productivo en forma de insumos agrarios (abono a partir de restos vegetales y excremento animal, etc.). Genera, así, pocas externalidades (contaminación) y tampoco requiere gran cantidad de *outputs foráneos* (fertilizante industrial, por ejemplo). La crisis del campesinado comporta el quebrantamiento de este ciclo cerrado y la consiguiente degradación del ecosistema (González de Molina y Toledo, 2011; Sevilla, 2007).

La expansión de las actividades turísticas en zonas tradicionalmente de vocación agraria ha abierto algunas discusiones sobre la relación entre el turismo y los distintos modos de concebir el desarrollo rural. Una tesis, desarrollada en los años setenta y que ha tenido un éxito considerable, afirma que el turismo impulsa el desarrollo de otros sectores económicos como si se tratara de un juego de engranajes, en el que la activación de una primera rueda dentada comporta el movimiento de todo el mecanismo. Es la denominada Teoría del Multiplicador Turístico: un

eslabonamiento de efectos producidos a partir del consumo turístico (Archer, 1976). Sin embargo, en el caso de Dubinda este encadenamiento no parece suceder. Por el contrario, el desarrollo de Dubinda como destino turístico ha acabado reduciendo su capacidad productiva agraria y pesquera. ¿Es una situación excepcional? Desgraciadamente, no.

En el Mediterráneo catalán encontramos un ejemplo. Desde la década de 1950, y a la par que se desarrollaba el turismo, fue desapareciendo una potente economía basada en la pesca de bajura que generaba empleo a miles de trabajadores y daba vida a sus pueblos costeros. El paralelismo entre crecimiento turístico y disminución de la pesca no es resultado de la casualidad. El desarrollo del primero perjudicó al segundo. Así, por ejemplo, la construcción de puertos deportivos y de otras infraestructuras turísticas y viarias afectó a los ciclos naturales de reposición de la arena costera. Hoy las playas catalanas desaparecen tras los torrenciales aguaceros otoñales. La necesidad de recuperar la playa para iniciar la temporada turística obliga a bombear arena del fondo marino, una práctica que destroza su ecosistema. Aunque el cada vez más magro sector pesquero y los movimientos ecologistas lo denuncian, los requerimientos del que se ha convertido en sector económico esencial para la economía de la costa catalana prevalecen en las decisiones gubernativas.

Esta relación inversamente proporcional entre turismo y pesca de bajura no es una peculiaridad catalana. Por el contrario, es una situación recurrente, aunque los procesos no siempre son los mismos. En algunos casos se observa cómo el turismo enajena un capital humano y financiero local que antes se destinaba al sector pesquero (Morales Zúñiga, 2011; Pascual, 2003). En otros, es el establecimiento de políticas conservacionistas (naturaleza = patrimonio = recurso turístico) el que limita la labor pesquera artesanal (Cabrera Socorro y Cabrera Socorro, 2004; Vargas del Río, 2012). O la privatización de la costa para la construcción de complejos turísticos y turístico-residenciales exclusivos, que desaloja al pescador de su espacio de trabajo (Cañada y Blázquez, 2011; Milano, 2015).

No se puede cargar toda la responsabilidad de la desaparición de la pesca al desarrollo turístico. Otros factores han coadyuvado en el proceso: la contaminación de las aguas por el uso generalizado de agrotóxicos en la agricultura, que acaban en los ríos y acuíferos, y finalmente en el mar, afectando también a los ecosistemas pesqueros; la sobrepesca, a me-

dida que se desarrolló la tecnología de detección de cardúmenes y se modernizaron las embarcaciones; la contaminación por vertidos industriales y urbanos. En el caso de Dubinda, la crisis se había iniciado con la cesión a empresas extranjeras de los derechos de explotación de los caladeros de Barataria; nada que ver con el desarrollo turístico. Pero está claro que, en contra de lo que afirma la premisa del multiplicador turístico, el turismo no ha ayudado a revitalizar ese sector; todo lo contrario.

Por otra parte, el turismo gestionado y controlado por las familias campesinas puede ser un modo de aumentar sus ingresos y diversificarlos, contribuyendo así a consolidar su economía. No puede concebirse como una actividad que pueda o tenga que sustituir a la agropecuaria. Desde esta perspectiva el turismo aparece como una actividad complementaria (Cañada, 2017; Ruiz Ballesteros y Solís, 2007). No es la única. Otro ejemplo en el que el turismo se convierte en un vector que permite mantener el primer sector y espacios afectados por la despoblación lo encontramos en lo que se ha venido a denominar turismo del éxodo o de la emigración.

Teruel fue una de las provincias españolas más menoscabadas por la emigración rural en el pasado siglo. Alcaine es un pequeño pueblo del norte de la provincia que pasó de tener más 1.200 habitantes en la década de 1910 a 74 en 2016. Sin embargo, hoy en día la mayoría de las casas que existían en el momento de mayor esplendor poblacional se mantiene en perfecto estado. Y es que el pueblo se convirtió en destino turístico de los emigrantes, sus hijos y sus nietos. Lo que ahora nos interesa destacar es que esa forma de turismo residencial reactivó la producción de la huerta. Después de décadas de abandono empezó a ser recuperada por aquellos emigrantes que practicaban el turismo residencial en su lugar de origen. Y es así que, en el momento en el que los censos de Alcaine indicaban su nivel demográfico más bajo (en las décadas de 1980 y 1990, el número de pobladores no llegaba a la cincuentena), la huerta era aprovechada en su totalidad. En esos momentos, la huerta contaba con la fuerza de trabajo de emigrantes que pasaban ahí el verano y se acercaban al pueblo los fines de semana, así como de aquellos que se iban jubilando y alargaban sus estadias varios meses. Esas huertas también generaban algunos ingresos a las familias campesinas que vivían de forma permanente en el pueblo: si bien el trabajo en la huerta es eminentemente estival, los emigrantes contrataban los servicios de los residentes para al-

gunas tareas de invierno o que requerían maquinaria agrícola, tales como la labranza, el estercolado o la poda (Cañada y Gascón, 2016).

Para su desarrollo, el turismo necesita recursos que son previamente utilizados por los sectores económicos preexistentes o por el ecosistema: recursos naturales, energéticos, fuerza de trabajo, capital público y privado para la inversión, etc. En contra de lo que parece afirmar la teoría del multiplicador turístico, los recursos son finitos. Por tanto, la aparición del turismo comporta una reestructuración en la asignación de esos recursos. En ocasiones puede que esta reasignación se haga de forma equilibrada, y que tras el reajuste todos los sectores económicos puedan acceder a los recursos necesarios para asegurar su buen funcionamiento. El caso de Alcaine es un ejemplo. Pero parece predominar una segunda alternativa: el nuevo sector suele sustraer a los ya existentes recursos por encima del mínimo necesario para asegurar su viabilidad (Mowforth y Munt, 2016; Gascón y Ojeda 2015).

5. Sobre el papel del Estado

Recordemos que el monitor del juego también tiene un rol: el de funcionario del Ministerio del Turismo. Y como tal, su principal objetivo es facilitar la implementación del Plan Nacional de Desarrollo Turístico. ¡Solo el turismo puede permitir el desarrollo del país! A lo largo del juego aprovecha su posición para convencer a la comunidad, si le surge alguna duda, de lo beneficiosa que es esta oportunidad para sus intereses económicos. Por ejemplo, se encarga de explicar y defender los intereses del grupo inversor cuando las circunstancias obligan a sustituir a los trabajadores locales del *resort* por foráneos no cualificados, o cuando se han de dar explicaciones por el impacto que sobre la pesca genera la infraestructura portuaria. Incluso en caso de desacuerdo sobre la compra-venta de tierras para la construcción del *resort*, tiene la prerrogativa de la expropiación por el interés común a un precio tasado y cederlo al grupo inversionista.

Obsérvese que el interés común que defiende el Ministerio de Turismo coincide con el interés particular del grupo inversionista. Por tanto, una pregunta que suele surgir al finalizar el juego es: ¿por qué el Gobierno favorece los intereses del capital extranjero en detrimento de los de sus ciudadanos?

Imagen 5 - Foto

Para empezar, habría que analizar críticamente una de esas premisas que se atribuyen al turismo, aunque no se basan en ninguna certeza: el turismo como industria que permite al país de destino equilibrar su balanza de pagos nacionales. Este mito presenta al turismo como un recurso relativamente fácil y rápido de aprovechar, y que genera ingresos muy superiores a las inversiones que requiere, hasta el punto de permitir hacer frente a los problemas de deuda externa que padece la mayoría de los países empobrecidos (Gascón y Cañada, 2005).

Lo cierto es que son transnacionales turísticas de capital occidental, propietarias de las principales compañías aeronáuticas y de las grandes cadenas hoteleras, las que controlan, gestionan y acaparan la mayor parte de los beneficios del turismo internacional; es lo que se denomina *fugas externas*. Además, buena parte del consumo que el turista realiza, aunque adquirido en empresas nacionales, son bienes y servicios de importación (*fugas internas*). Si bien ya sucedía antes, esta *repatriación de beneficios* se ha acentuado desde la década de los ochenta y noventa, merced a los procesos de privatización y de apertura de mercados propiciados por las políticas neoliberales que los países del sur se han visto obligados a adoptar. El resultado es que buena parte del desembolso que realiza el turista acaba engrosando las economías de los países ricos; en muchos casos las fugas alcanzan el 80% y el 90% de los beneficios que genera la actividad.

Por el contrario, el Estado se ve en la necesidad de destinar parte de sus recursos a implementar las infraestructuras necesarias para el desarrollo del nuevo sector, como por ejemplo la construcción o ampliación de aeropuertos, puertos, carreteras y otros medios de comunicación. La competencia con otros destinos que presentan ofertas similares hace también que los Estados reduzcan sus beneficios vía impuestos ofreciendo cada vez mayores facilidades al capital turístico transnacional para asentarse en su país (Mowforth y Munt, 2016).

Con todo esto, la pregunta que nos hacíamos anteriormente toma más fuerza, si cabe, ya que se mire como se mire el turismo no parece generar grandes beneficios a un país. Por una parte, habría que señalar que no toda la población del país puede verse afectada negativamente por el desarrollo turístico. A nivel micro, ya lo vemos en Dubinda: una minoría de la comunidad mejora su estatus social y su nivel económico. Y a nivel macro pasa lo mismo. El turismo a gran escala desarrollado con capital extranjero también favorece a determinados sectores nacionales de muchas maneras: tienen empresas proveedoras de los complejos hoteleros; ven cómo aumenta el precio del suelo del que ellos son propietarios; tienen intereses en empresas inmobiliarias; son inversionistas en las transnacionales de turismo a través de capital que tienen expatriado, etc. Estos sectores normalmente forman parte de la oligarquía del país, es decir, tienen influencia sobre las estructuras del Estado, cuando no lo controlan.

También hay que considerar los procesos liberalizadores de la economía fomentados por entidades multilaterales como el Banco Mundial y la Organización Mundial del Comercio. Entre otros acuerdos, hay que destacar el Acuerdo General sobre Comercio de Servicios. Este acuerdo, implementado desde mediados de la década de 2000, busca terminar con políticas proteccionistas que han permitido a algunos países mantener sus sectores de servicios, entre ellos los relacionados con el turismo, mediante diversos mecanismos como las restricciones a la propiedad extranjera. El acuerdo otorga a las empresas extranjeras los mismos derechos que a las locales y las libera de toda restricción, como la obligación que algunos países tenían establecida de utilizar productos locales (Pleumaron, 2006).

A modo de ejemplo, el siguiente texto explica, en pocas palabras y a partir de unos cuantos casos, lo sucedido en Perú durante la etapa del neoliberalismo, iniciada con el Gobierno de Alberto Fujimori a principios de los noventa.

Tratando de promover el turismo, bajo presión por pagar deudas, Perú privatizó las instalaciones turísticas que rodean las famosas ruinas de Machu Picchu, entregando concesiones a compañías privadas. En 1996, a la empresa Perú Hotels, una subsidiaria de la norteamericana Orient Express, se le otorgaron los derechos del hotel Montaña Sagrada y de las ruinas por 30 años, así como el tren desde Cuzco hasta Aguas Calientes, a los pies de las ruinas. La misma compañía dirige un hotel de lujo en Cuzco. Los turistas ahora evitan a los comerciantes y proveedores de servicios turísticos del lugar, mientras que la población local ya no puede pagar los altos precios de las entradas y el transporte. Aún no está claro cómo se puede regular la afluencia de turistas en el futuro. De acuerdo con la UNESCO, la herencia de Machu Picchu a la humanidad está gravemente amenazada. El Gobierno de Perú está planeando abrir al mercado la playa Hermosa, cerca de Tumbes, una playa hasta ahora prácticamente sin visitar en el norte del País, y pretende comprar 1.000 hectáreas de tierra a agricultores arroceros y bananeros de la zona. Se otorgarán concesiones solo a potenciales inversionistas extranjeros de 50 a 60 años para la construcción de resorts e instalaciones recreativas de lujo, con canchas de golf y de tenis para el turismo de primera clase. Esto requerirá la expropiación de tierras y la pérdida del sustento para cerca de 10.000 pescadores y agricultores. El Gobierno también tiene planes similares para Kuélap (provincia del Amazonas), uno de los sitios arqueológicos más importantes de Perú, que data de época pre-incaica. Ambas zonas se han declarado lugares para el turismo privado y se han enmendado las leyes necesarias, sin informar ni mucho menos consultar a la población afectada (EvB y KATE, 2005).

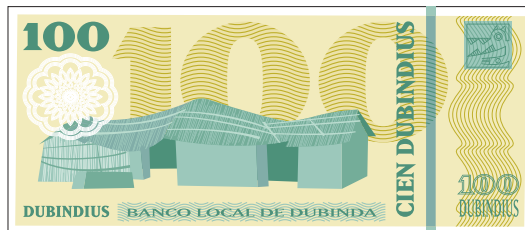
6. Conclusiones

Cualquier otro juego de situación sobre los efectos del turismo de capital foráneo en zonas de vocación agropecuaria o pesquera podría tratar muchos otros temas a los que «Un resort en Dubinda, una comunidad de pescadores» no hace referencia. Es el caso del impacto cultural: el surgimiento de la nueva actividad suele venir acompañado de cambios en los sistemas de valores o en el uso de la artesanía. Igualmente, puede generar cambios en los mecanismos de acceso al poder local y a la obtención de

prestigio social. El juego no incide en todas las consecuencias que propuestas turísticas como la que se describe pueden tener en los ecosistemas, más allá de lo que implica de pérdida de recursos económicos para la comunidad. Es indiscutible, también, que el impacto es diferenciado en hombres y mujeres.

Desgraciadamente, es necesario acotar el juego para no castigar a los participantes con excesiva información y porque se alargaría más allá de la capacidad humana de atención. Así que «Un resort en Dubinda» se centra solo en los impactos del fenómeno en la economía y estructura social local. No obstante, algunos de estos temas suelen aparecer en el debate posterior al juego. Decisión del monitor es redirigir de nuevo el debate hacia las materias en las que el juego incide o dejarlo abierto, lo que depende de factores como las características e intereses del grupo.

Imagen 6 - Billetes

También sucede que en ocasiones los participantes reclaman o solicitan alguna alternativa a la situación de pobreza y crisis de Dubinda, existente antes del surgimiento del turismo. En estos casos solo se puede contestar que el juego tiene un indisimulado carácter pesimista: no es su

objetivo ofrecer alternativas, sino visibilizar determinadas consecuencias de la internacionalización del capital turístico que agreden el *modus vivendi* de la población local. Y a partir de ahí, generar conciencia, y favorecer la denuncia y la movilización social.

La gamificación o ludificación, que la Wikipedia define como «el uso de técnicas, elementos y dinámicas propias de los juegos y el ocio en actividades no recreativas con el fin de potenciar la motivación, así como de reforzar la conducta para solucionar un problema, mejorar la productividad, obtener un objetivo, activar el aprendizaje y evaluar a individuos concretos⁴», es una estrategia que se está aplicando cada vez más en el ámbito educativo (Dicheva, Dichev, Agre y Angelova, 2015), aunque el esfuerzo en elaboración y diseño de un material de este tipo es notable. «Un resort en Dubinda», como ya indicamos, supuso dos años de trabajo, y solo en el proceso de pruebas y validación participaron más de una docena de organizaciones no gubernamentales y universidades. No obstante, consideramos que el resultado ha sido positivo. Por un lado, pocos instrumentos de educación para el desarrollo se mantienen en uso después de tanto tiempo. Tras siete años, sigue aplicándose en universidades del Estado español y América Latina. Por otro, observamos que es un mecanismo que permite abrir el debate de forma fácil, casi natural, y romper ideas preconcebidas sobre la relación entre formas de consumo, turismo y desarrollo.

Bibliografía

- ARCHER, B. H. (1976). «The anatomy of a multiplier». *Regional Studies*, 10: 71-77.
- BECKEN, S. y HAY, J. E. (2007). *Tourism and Climate Change: Risk and Opportunities*. Clevedon: Channel View Publications.
- BUADES, J.; CAÑADA, E. y GASCÓN, J. (2012). *El turismo en el inicio del milenio: una lectura crítica a tres voces*. Madrid: Foro de Turismo Responsable.
- CABRERA SOCORRO, G. y CABRERA SOCORRO, A. (2004). «Turismo versus pesca artesanal: A propósito de la Reserva Marina de la Isla de La Graciosa y los Islotes del Norte de Lazarote». *Pasos*, 2(1): 1-16.

⁴ «Ludificación». Wikipedia: <<https://es.wikipedia.org/wiki/Ludificaci%C3%B3n>>.

- CAÑADA, E. (2015). *Las que limpian los hoteles*. Icaria: Barcelona.
- CAÑADA, E. (2016) *Externalización del trabajo en hoteles: Impactos en los departamentos de pisos*. Barcelona: Alba Sud Editorial.
- CAÑADA, E. (2017). «Estructuras de intermediación turística procomunitarias: La experiencia comercial de ACTUAR en Costa Rica». *Gazeta de Antropología*, 33(1). Disponible en <<http://www.gazeta-antropologia.es/?p=4973>>.
- CAÑADA, E. y BLÁZQUEZ, M. (coords.) (2011). *Turismo placebo: Nueva colonización turística: Del Mediterráneo a Mesoamérica y El Caribe: Lógicas espaciales del capital turístico*. Managua: EDISA.
- CAÑADA, E. y GASCÓN, J. (2016). «Urbanizar el paisaje: turismo residencial, descampesinización, gentrificación rural. Una introducción». En GASCÓN, J. y CAÑADA, E. (eds.). *Turismo residencial y gentrificación rural*. Tenerife: Pasos, pp. 5-35. Disponible en <<http://www.pasosonline.org/en/collections/pasos-edits/51-turismo-residencial-y-gentrificacion-rural>>.
- CASELLAS, A. y HOLCOMB, B. (2001). «Gender, tourism and development in Latin America». En APOSTOLOPOULOS, Y.; SÖNMEZ, S. y TIMOTHY, D. J. (eds.). *Women as producers and consumers of tourism in developing regions*. Westport: Praeger, pp. 143-166.
- CASTELLANOS, M. L. y PEDREÑO, A. (2006). *Los nuevos braceros del ocio: Sonrisas, cuerpos flexibles e identidad de empresa en el sector turístico*. Buenos Aires: Miño y Dávila.
- DICHEVA, D.; DICHEV, C.; AGRE, G. y ANGELOVA, G. (2015). «Gamification in education: A systematic mapping study». *Educational Technology & Society*, 18(3): 75-88.
- EVB y KATE (2005). *El Acuerdo General sobre el Comercio de Servicios (GATS) de la OMC y el Fomento del Turismo Sustentable*. EvB y Kate.
- GASCÓN, J. (2005). *Gringos como en sueños: Diferenciación y conflicto campesino en los Andes peruanos ante el desarrollo del turismo*. Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- GASCÓN, J. (2011). «Turismo rural comunitario y diferenciación campesina: Consideraciones a partir de un caso andino». *Mundo agrario*,

- 11(22). Accesible en <<http://www.mundoagrario.unlp.edu.ar/article/view/v11n22a01/247>>.
- GASCÓN, J. (2012). «El área de estudios del Foro de Turismo Responsable: La investigación crítica como instrumento para la incidencia política». En SARRIEGO LÓPEZ, I. (coord.). *Los nuevos retos para la investigación en turismo y cooperación*. Santander: Universidad de Cantabria, pp. 104-117.
- GASCÓN, J. y CAÑADA, E. (2005). *Viajar a todo tren: turismo, desarrollo y sostenibilidad*. Barcelona: Icaria.
- GASCÓN, J. y OJEDA, D. (2014). *Turistas y campesinado: el turismo como vector de cambio de las economías campesinas en la era de la globalización*. Tenerife y Barcelona: Pasos y Foro de Turismo Responsable.
- GONZÁLEZ DE MOLINA, M. y TOLEDO, V. M. (2011). *Metabolismos, naturaleza e historia: Hacia una teoría de las transformaciones socioecológicas*. Barcelona: Icaria.
- IPCC (1999). *Aviation and the Global Atmosphere* (Penner, J. E. et alii, eds.) Cambridge: Cambridge University Press.
- NOWICKA, P. (2008). *Vacaciones en el paraíso: turismo y desarrollo*. Barcelona: Intermon Oxfam.
- OIT (2010). *Cambios y desafíos en el sector de la hotelería y el turismo. Documento temático para el debate en el Foro de diálogo mundial para el sector de la hotelería, la restauración y el turismo*. Informe GDF-HTS/2010. Ginebra: OIT. Disponible en <http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/meetingdocument/wcms_162207.pdf>.
- LIPTON, M. (1977). *Why poor people stay poor: A study of urban bias in world development*. London: Temple Smith.
- MILANO, C. (2015). *Eran bichos de siete cabezas: Una isla del Delta del Parnaíba en la mira de la promoción turística transnacional*. Tesis doctoral, Universidad Autónoma de Barcelona.
- MORALES ZÚÑIGA, L. C. (2011). «Crisis económica, desarrollo turístico y trabajo: El caso de los trabajadores de la comunidad de los Pargos, Guanacaste». *Revista de Ciencias Económicas*, 29(1): 385-399.

- MOWFORTH, M. y MUNT, I. (2016). *Tourism and Sustainability: Development, Globalisation and New Tourism in the Third World*. Abingdon: Routledge.
- PASCUAL, J. J. (2003). «Del mar es de todos al mar reservado: Turistas, poblaciones de pescadores y reservas marinas en Canarias». *Pasos*, 1: 65-78.
- PLEUMARON, A. (2006). «Privatisations, marchandisation et tourisme». *Alternatives Sud*, 13(3): 53-64.
- POULSTON, J. M. (2009). «Working conditions in hospitality: Employees' views of the dissatisfactory hygiene factors». *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 10(1): 23-43.
- RICHTER, L. K. (1994). «Exploring the political role of gender in tourism research». En THEOBALD, W. (ed.). *Global Tourism: The next decade*. Oxford: Butterworth & Heinemann, pp. 146-157.
- RUIZ BALLESTEROS, E. y SOLÍS, D. (2007). *Turismo comunitario en Ecuador*. Quito: Ediciones Abya Yala.
- SCOTT, D.; PEETERS, P. y GÖSSLING, S. (2010). «Can tourism 'seal the deal' of its mitigation commitments? The challenge of achieving 'aspirational' emission reduction targets». *Journal of Sustainable Tourism*, 18(3): 393-408.
- SEVILLA, E. (2007). *De la sociología rural a la agroecología*. Barcelona: Icaria.
- SMITH, V. L. (1978). «Eskimo Tourism: Micro-Models and Marginal Men». En SMITH, V. L. (ed.). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 55-82.
- UNWTO (2016). *Anuario de estadísticas de turismo*. Madrid: OMT.
- VARGAS DEL RÍO, D. (2012). «Gestión ambiental y espacios comunitarios sujetos a conservación y turismo: Un análisis en el dilema de los bienes comunes». En ORTEGA ROSALES, R. *et alii* (coords.). *Geografía económica y social: Actores, instituciones y procesos sociales*. México: Siglo XXI y UAM-Iztapalapa, pp. 140-144.
- VARSHNEY, A. (ed.) (2014). *Beyond urban bias*. London: Routledge.

Datos del autor

JORDI GASCÓN. Doctor en Antropologia Social (UB), especialitzat en l'estudi de l'impacte del turisme al món camperol i les polítiques agràries a Amèrica Llatina. Membre de la plataforma Fòrum de Turisme Responsable.

Producció, consum i gestió neoliberal de la pobresa

Albert Sales

Universitat Pompeu Fabra

Resum

En els darrers quaranta anys hem viscut canvis profunds en els discursos oficials sobre la pobresa i la relació de les persones i comunitats empobrides amb la producció i el consum. Després de la Segona Guerra Mundial, el pensament econòmic dominant va dipositar la confiança en el creixement i en mecanismes de redistribució per acabar amb la pobresa. Les polítiques de protecció social i de benestar als països industrialitzats i estratègies de desenvolupament industrial per substitució d'importacions als estats sorgits de la descolonització, van situar la pobresa com una conseqüència del subdesenvolupament que seria eradicada gràcies al protagonisme del sector públic.

La transnacionalització de l'activitat econòmica ha transformat la relació de les societats opulentes i de les societats empobrides amb el consum i la producció. La liberalització internacional del comerç i de les finances, i la configuració d'un mercat laboral global que posa a competir treballadores i treballadors d'arreu del món per oferir les condicions més lucratives als inversors, han canviat els discursos i les propostes polítiques per fer front a la pobresa.

En els paràgrafs següents es descriuen les transformacions provocades per la imposició ideològica del neoliberalisme, per la transició de les societats industrials cap a societats postindustrials i per l'extensió de la mercantilització del treball arreu del món. A partir d'aquesta descripció de les mutacions de les formes d'explotació i de precarietat es plantegen les claus de la gestió neoliberal de la pobresa.

Paraules clau: producció, consum, globalització, neoliberalisme, pobresa, empobriment.

1. Introducció

Una de les principals transformacions que visqueren les societats europees en el transcurs de la industrialització va ser la separació entre llar i activitat econòmica. En temps precapitalistes, la llar contenia la petita explotació agrícola de la qual s'obtenien els recursos o el taller en el cas dels artesans, i era l'espai on tots els membres de la família duïen a terme les activitats necessàries per a la supervivència. La família extensa i la llar es relacionaven amb altres institucions socials, com el veïnat, la parròquia o el gremi, per mitjà d'un conjunt de normes, usos i costums socials. En aquest complex entramat de relacions, les famílies trobaven les normes que definien la pràctica totalitat de les activitats necessàries per a la reproducció i supervivència de la societat.

Amb el desenvolupament del capitalisme, l'activitat econòmica trenca els seus llaços amb la llar, es produeix una separació que l'allibera de lligams morals i ètiques vinculades a les relacions familiars. La «conquesta» d'aquesta nova llibertat permet a les elits que dominen l'activitat mercantil generar un nou sistema de normes i regles articulat al voltant del càlcul racional de pèrdues i beneficis, deixant al marge de consideració els efectes que aquesta activitat pugui causar a les persones i en les comunitats. La separació de l'activitat econòmica i la llar juntament amb la clara distinció entre propietaris dels mitjans de producció i classe proletària identificada per Marx, defineixen l'enlairament del capitalisme (Bauman, 2008) que obre un primer període d'existència caracteritzat per l'explotació sense límits de treballadors i treballadores, que duen a terme les seves extenses jornades laborals en fàbriques insalubres vivint situacions de misèria extrema.

Les conquestes del moviment obrer converteixen la segona meitat del segle XIX en una època de restriccions. El reconeixement de la legitimitat de la lluita i de l'articulació política dels obrers i les obreres a través dels sindicats obre un procés de regulació i de limitació de l'activitat empresarial que es plasma en legislacions dels estats nacionals i que aconsegueix la seva màxima expressió en les potències capitalistes amb el consens posterior a la Segona Guerra Mundial en què els estats del benestar estenen els drets polítics i generen nous drets socials per a gran part de la ciutadania.

En els nostres dies, la globalització i la transnacionalització de l'activitat empresarial han permès al capital alliberar-se de les restriccions imposades pels estats nacionals. En paraules de Zygmunt Bauman (2004), presenciem la «Gran Secessió, segona part», en què els nous actors que materialitzen el poder del capital, les empreses transnacionals (ETN), estan configurant un entramat de normes i de relacions nou i es lliuren de lligams, ètiques i morals vinculades a un territori concret i aprofitant de nou el territori de ningú on la brúixola per orientar les decisions és el càlcul racional dels beneficis.

Lluny de pensar que es tracta d'un pas més en l'esdevenir de la història, la globalització i la conquesta de l'espai supranacional per part de les ETN, es deu a decisions polítiques i a la imposició ideològica del projecte neoliberal per part de les mateixes elits que es beneficien de manera il·limitada de la llibertat de moviments i de l'asèpsia moral i ètica de les relacions empresarials globals. La distribució dels recursos materials i del poder resultants de l'extensió del capitalisme neoliberal, donen lloc a noves formes de pobresa i noves formes de gestió de les misèries derivades de l'exclusió de persones i comunitats prescindibles per al funcionament dels mercats (Bauman, 2000).

2. La imposició ideològica del neoliberalisme

Si bé es cert que els grans símbols polítics de l'impuls de les polítiques neoliberals són les administracions Thatcher i Reagan, cal recordar que els seus primers experiments pràctics van requerir cops d'estat militars i una cruenta repressió de la ciutadania per obligar a la població a acceptar mesures que, en altres circumstàncies, no s'haurien pogut portar a terme.

L'any 1973, quan el govern de Salvador Allende, triat democràticament pel poble xilè, es proposa aplicar un extens programa de nacionalització de les principals indústries del país, es produeix el cop d'estat del general Pinochet. Després d'una repressió salvatge que extermina bona part de l'esquerra xilena, és el seu gabinet el que posa en marxa un programa de contrareformes dissenyat per deixebles de Milton Friedman formats a la Universitat de Chicago. Aquestes reformes, recollides en un document que es va anomenar «El Ladrillo», fixen un full de ruta basat en la privatització dels serveis públics, la desaparició de la protecció social i la reducció de la capacitat de negociació de les persones treballadores (Klein, 2007).

Les contrareformes neoliberals es van anar succeint al llarg dels anys setanta, imposant, amb terror i armes, canvis en l'estructura de producció i de relacions socials de diversos països del món. A l'Argentina amb la dictadura de Videla, a Uruguai amb la Junta de Generals, o a Indonèsia amb el general Suharto, les armes, la violència extrema i l'eliminació física de l'oposició política van permetre l'aplicació de polítiques anàlogues a les que recollia «El Ladrillo» i que sempre beneficiaven les elits locals i les empreses transnacionals.

I malgrat la violència necessària per imposar els primers experiments neoliberals, l'eficaç actuació dels think tanks neoliberals ha instaurat durant els darrers quaranta anys l'acceptació que no hi ha alternatives a les mesures que se'ns presenten com a solucions tècniques amb l'ajuda d'un entramat tecnicopolític que facilita una imposició més subtil en les democràcies liberals occidentals. Sense execucions d'activistes i sindicalistes en estadis de futbol, la revolució conservadora s'ha obert pas per mitjà de mecanismes de poder totalment allunyats del control de la ciutadania.

Quan l'any 1992, en plena recessió, Bill Clinton inicia la carrera cap a la Casa Blanca, promet l'expansió de la cobertura dels serveis sanitaris i polítiques socials que corregeixin les desigualtats provocades per la política econòmica de l'era Reagan. Un cop a la presidència dels EUA i amb tot un mandat per davant, Clinton rep la visita de dos autoritats de les finances de la primera potència mundial: Alan Greenspan (president de la Reserva Federal) i Robert Rubin (director de Goldman Sachs). Els dos il·lustres visitants convencen el recentment elegit president que el seu

programa és inviable perquè un increment de la despesa pública dispararia el dèficit, incrementaria els tipus d'interès, contrauria la demanda interna i col·lapsaria l'economia nord-americana (Col·lectiu RETS, 2014).

Quan Tony Blair és nomenat primer ministre del Regne Unit anuncia que el nou laborisme britànic està disposat a enviar les divisions de classe social als llibres d'història. El que podia semblar una aposta redistributiva no és més que la consolidació de les polítiques de Thatcher i Major. Un atac frontal al sector públic a partir de la premissa neoliberal que les persones són éssers calculadors i racionals que es guien únicament per l'interès propi. En virtut d'aquesta premissa, el lliure mercat és el millor sistema per regular les relacions humanes, i les privatitzacions es converteixen en l'únic camí cap a l'eficiència.

3. El mercat laboral global i l'extensió de la precarietat

La crisi del model de benestar de després de la Segona Guerra Mundial sota la imposició de les polítiques neoliberals és possible en el marc de la transnacionalització de l'activitat econòmica i de la capacitat de generar mercats globals, entre els quals destaca un mercat laboral global amb una nova divisió internacional del treball. La globalització econòmica ha fet possible un constant xantatge al qual estan sotmeses les classes treballadores arreu del món. La necessitat de països i ciutats per atraure inversions i activitat econòmica que generin llocs de treball s'ha convertit en un pretext per a l'erosió dels drets laborals en favor de la competitivitat.

Pràcticament a tot el món, mitjans de comunicació, polítics i líders d'opinió celebren l'obertura de noves fàbriques, centres de logística o grans superfícies comercials, pels llocs de treball que suposadament generen. En països rics i a d'altres d'empobrits s'ha consolidat la idea que no es pot generar riquesa sense atraure inversió internacional. En canvi, existeix abundant evidència empírica dels impactes ocults de la repercussió d'aquestes inversions sobre les relacions socioeconòmiques locals.

Serveixi com a exemple la dinàmica de concentració de l'activitat comercial: durant el cicle expansiu previ a la crisi, es calculava que a Espanya es tancaven diàriament onze petits comerços d'alimentació (García i Rivera, 2007) a causa de l'expansió de les cadenes de supermercats. Creació i destrucció directa d'ocupació a banda, l'activitat comercial té la seva repercussió en el teixit econòmic local del lloc on es du a terme.

Mentre els petits comerços contracten una sèrie de serveis professionals oferts per treballadors autònoms o per altres petits negocis (des de lamperisteria fins a representació legal, passant per assessorament fiscal), les grans superfícies i les cadenes tenen aquests serveis centralitzats a les seves oficines centrals, lluny de l'espai social on té lloc l'activitat comercial. Als Estats Units, hi ha treballs de referència que posen en relació la presència de superfícies comercials del gegant de la distribució Wal-Mart amb el deteriorament del capital social local i la desintegració de les xarxes de petites i mitjanes empreses (Goetz i Rupasinga, 2006). La destinació dels beneficis generats per l'activitat comercial de les grans superfícies tampoc té un impacte molt positiu per a l'economia local. Les empreses transnacionals destinen els beneficis a inversió en els mercats financers internacionals. Per contra, el botiguer de barri invertirà en productes financers només després d'haver cobert les seves necessitats a partir de l'intercanvi comercial. Un estudi realitzat per Friends of the Earth al Regne Unit estimava que el 50% del que gastem en petits comerços retorna a l'economia local mentre que la taxa de retorn de la despesa en les grans superfícies és del 5% (La Trobbe, 2002). En relació amb el retorn dels beneficis a la societat, no podem oblidar que el poder acumulat per les grans corporacions permet pressionar els poders públics per pagar menys impostos o fins i tot bloquejar polítiques impositives de forma unilateral. Entre 2004 i 2006, les grans superfícies de la ciutat de Barcelona van acumular un deute de 9 milions d'euros amb la Generalitat, i es van negar a pagar l'impost establert l'any 2000 als establiments de més de 2.500 metres quadrats (elEconomista.es, 11 de febrer de 2007).

El xantatge en què societats i estats es veuen immersos per «generar llocs de treball» es encara més evident en l'articulació de les cadenes globals de producció. En els anys setanta, les grans corporacions dedicades a la producció de béns de consum, automòbils, articles electrònics o aliments processats, inicien les primeres ones de deslocalització. Un cas paradigmàtic de deslocalització ràpida i massiva és el de la roba. La deslocalització de la producció de roba en països econòmicament empobrits es va accelerar en els anys noranta i es va consolidar un model de negoci caracteritzat per la subcontractació de proveïdors. Les grans marques, que en el passat produïen la seva pròpia roba, passen a ser empreses que dissenyen, distribueixen i comercialitzen peces fabricades a tot el món

en tallers i fàbriques que són propietat de tercers. Per competir-hi, les petites firmes també adopten el mateix model de negoci al llarg de la darrera dècada del segle xx i la primera del segle XXI.

La primera gran onada de deslocalitzacions del sector de la confecció va tenir lloc als anys setanta i va tenir com a països receptors Corea del Sud, Taiwan, Singapur, Hong Kong i Tunísia. L'entrada de roba barata als mercats occidentals va motivar que el 1974 se signés l'Acord multifibres (AMF), que establia un sistema de quotes i límits. Lluny de suposar una limitació a la globalització de la moda, l'AMF va provocar que les firmes internacionals busquessin proveïdors en altres països que no estiguessin inclosos en el sistema de quotes. En els anys vuitanta, una segona onada deslocalitzadora abandona els «tigres asiàtics» i es desplaça a països com Sri Lanka, Filipines, Bangla Desh, Tailàndia i Indonèsia. Mentre Amèrica Central i Mèxic és convertien en àrees clau per proveir de roba les botigues nord-americanes, Turquia, Tunísia i el Marroc esdevenen els tallers de costura del mercat europeu. A la fi dels noranta, entren en escena altres països productors com Botswana, Kenya, Tanzània, Uganda, Cambodja, Laos o Birmània.

A la fi dels noranta, entren en escena altres països productors com Botswana, Kenya, Tanzània, Uganda, Cambodja, Laos o Birmània. Els últims països triats en la perifèria es caracteritzen, a més, per un patró comú: estan fortament endeutats amb la banca privada i amb l'FMI i el BM, que els han imposat plans d'ajust encaminats orientats a l'exportació i la millora de la competitivitat. És a dir, de més explotació. La indústria de la moda, a més, n'impedeix el desenvolupament: se'ls encarrega la part amb menys valor afegit del mercat legal, se'ls imposa un sistema d'acords internacionals en què sempre són els febles i el moviment obrer ha d'enfrontar-se constantment a l'amenaça de la deslocalització. Des de mitjan anys noranta nombroses plataformes i organitzacions socials denuncien l'explotació laboral i fan front al silenci mediàtic que envolta el negoci de la confecció tèxtil sota la globalització. Malgrat més de 25 anys de treball de xarxes consolidades com la Campanya Roba Neta internacional i de «compromisos» públics de les grans firmes internacionals —com a reacció a les denúncies presentades—, avui ens continuem trobant les mateixes situacions que en els noranta (Sluiter, 2009).

Per les persones que treballen en la indústria de la confecció global, cobrar un salari que permeti cobrir les seves necessitats amb un mínim de dignitat, s'ha convertit en la seva preocupació més gran. En un sector que tradicionalment es caracteritza per condicions pèssimes i les retribucions salarials més baixes del món amb conseqüències directes derivades: llargues jornades de treball, desestructuració familiar, assumptió de deutes impagables, malnutrició de nens i adults i, en definitiva, uns costos inquantificables en forma de sofriment humà. Tot això, vulnerant drets humans fonamentals, com l'article 23 de la Declaració Universal de Drets Humans relatiu a una remuneració equitativa i satisfactòria, o les disposicions de l'Organització Internacional del Treball (OIT), que afirma que «el salari mínim legal hauria de constituir un element clau en les polítiques per eliminar la pobresa i assegurar les necessitats de les persones treballadores i de les seves famílies». Gairebé tots els països tenen establerts salaris mínims legals però amb la finalitat d'atreure la inversió estrangera, els governs fixen els mínims molt per sota dels nivells de subsistència. En conseqüència, en alguns països, els salaris mínims no arriben als llindars de pobresa absoluta internacionalment acceptats. A Bangla Desh no arriba a 1 dòlar diari, i a l'Índia, Sri Lanka, Vietnam, Pakistan i Cambodja, se situa entre els 2 i els 4 dòlars diaris. Salaris impossibles per garantir necessitats bàsiques com són l'alimentació, l'habitatge, la roba i serveis imprescindibles com l'educació, la salut o el transport. La carestia de la vida s'ha agreujat, a més, sota un context de pujada de preus dels productes bàsics que ha fet minvar el poder adquisitiu. Més encara quan bona part dels salaris està destinada a l'alimentació. I la realitat de les darreres dècades no fa pensar que arribin millores. A Bangalore, Índia, hi ha un sistema trianual de revisió salarial però el salari real ha disminuït un 10% en els últims 15 anys. A Tailàndia, els salaris van augmentar únicament 18 bath (38 cèntims d'euro) entre 1997 i 2005. A Vietnam i la Xina els sous van estar congelats durant més d'una dècada (Miller i Williams, 2009).

La pitjor situació, en aquest sentit, és la de Bangla Desh, on el salari mínim va ser el mateix entre 1994 i 2006, mentre que el cost de la vida augmentava una mitjana del 5% anual. Només després de grans mobilitzacions, els treballadors van aconseguir que el 2006 es passés d'un salari mínim de 900 taka a 1.662,50 taka al mes (€ 16,60 o 24,30 dòlars

aproximadament). La pujada brutal del preu de l'arròs registrada el 2008 va inutilitzar, però, aquest increment i va generar una nova onada de mobilitzacions fortament represaliada. Extorsionant la pobresa, les treballadores accepten la sobreexplotació, veuen malmesa la seva salut, i perden les possibilitats de formar-se, d'educar els fills, d'assolir una vida digna. Després d'anys treballant en habitacions petites, mal il·luminades, sense ventilació, respirant pols i partícules en suspensió i en posicions corporals inadequades mantingudes durant moltes hores, pateixen fatiga visual i lesions i desenvolupen nombroses malalties. Sense assegurança mèdica ni cobertura o subsidi per baixa. El 2009, una investigació realitzada en 12 fàbriques tèxtils de Bangla Desh contractades per marques holandeses afirmava que el 76,4% de les persones treballadores declaraven que els objectius de producció eren impossibles dins l'horari habitual. Moltes treballadores, com que no arribaven a l'objectiu diari establert per l'empresa, eren obligades a continuar treballant i acabaven sortint molt tard dels centres de treball. La majoria de les dones tanquen la jornada entre les 8 i les 10 del vespre. Sense incorporar que la comptabilització d'hores extres només comença un cop complerts els objectius de producció. Tot i la llibertat d'associació i de negociació col·lectiva, són dos drets fonamentals, establerts per l'OIT i definits com a «drets habilitants» (és a dir, que el seu exercici és necessari perquè altres drets siguin respectats), la seva defensa i protecció és una tasca impossible. Se'ls nega obertament la possibilitat de sindicar-se. En molts dels països productors de roba, els governs restringeixen, dificulten i inclús prohibeixen els sindicats independents, així com la negociació col·lectiva. En un context de sobreexplotació laboral en què les possibilitats d'autoorganitzar també són limitades. Els empresaris, al seu torn, recorren si cal a la intimidació, als acomiadaments, a les llistes negres i, sovint, a la violència física. És pràctica estesa la creació de llistes compartides sobre sindicalistes. Tot i les traves, les treballadores busquen maneres d'organitzar-se i lluitar per millorar les seves condicions. La Federació Sindical Internacional de Treballadors/es del Tèxtil, la Confecció i el Cuir (ITGLWF segons la sigla en anglès) té 217 organitzacions afiliades de 110 països. El context internacional d'ofensiva neoliberal ha limitat molt el poder de negociació dels sindicats. Els empresaris locals disposen de marges impostos molt curts per acceptar salaris més alts i estan sotmesos a fortes pressions de

les firmes internacionals. Davant la possibilitat de perdre els seus beneficis, els empresaris traslladen la pressió a les persones treballadores. I l'amenaça de la deslocalització i del tancament dels centres de treball opera com l'argument més utilitzat per fomentar la desmobilització (Clean Clothes Campaign, 2005).

Si la cara de la deslocalització de la producció industrial és la generalització de l'explotació laboral en els països de nova industrialització, la creu és la pèrdua de capacitat de negociació dels treballadors i treballadores industrials de països ràpidament desindustrialitzats. La terciarització i els canvis profunds en l'organització dels mercats laborals d'Europa i dels Estats Units ha configurat noves estructures de risc de pobresa i l'extensió de la precarietat. La necessitat de competir per atraure l'activitat econòmica i la creació de llocs de treball ha esdevingut una justificació habitual per al desmantellament dels sistemes de protecció social i per a la liberalització de les relacions laborals.

4. Una nova gestió de la pobresa

El discurs del desenvolupament a través de l'atracció de la inversió estrangera i la creació de llocs de treball és extremadament útil per gestionar les noves formes de pobresa sorgides de la globalització neoliberal en els països de nova industrialització. Els malestars de la globalització queden sotmesos a un pensament únic neoliberal que identifica creixement econòmic amb desenvolupament, riquesa i benestar (Stiglitz, 2010). En les societats hereves dels estats del benestar, la gestió de la misèria ha requerit uns canvis profunds en la consideració del paper de l'Estat i del sector públic en la lluita contra la pobresa.

Si en l'època dels estats del benestar, la protecció social, els mecanismes redistributius i els serveis socials constituïen un entramat institucional que havia de garantir que la ciutadania no caigués en situació de pobresa, arran de la desarticulació d'aquests mecanismes i de la imposició del sentit comú neoliberal, l'Estat abandona l'objectiu de fer desaparèixer la pobresa de les societats riques. S'assumeix, de manera explícita, que sempre hi haurà individus marginats dels beneficis del creixement econòmic i es trasllada la responsabilitat d'aquesta exclusió als seus problemes individuals. En l'època amb més desocupació de la història del capitalisme, s'atribueix a les persones en situació de pobresa

una intencionada desídia respecte a la recerca de treball assalariat o d'un mitjà de vida «digne i honorat». Les contrareformes neoliberals trenquen el vincle entre creixement econòmic i benestar material per capes cada vegada més àmplies de la població (Bauman, 2014) i generen dinàmiques de marginació i segregació territorial dels sectors menys afavorits de l'activitat econòmica (Wacquant, 2007).

Però l'Estat neoliberal no ignora el creixement de la pobresa i de les bosses de marginalitat. Genera un model de gestió de la pobresa basat en la vinculació de les ajudes socials al seguiment de programes d'inserció laboral en un entorn de treball altament precaritzat, estigmatitza i criminalitza les víctimes de la pobresa justificant una intervenció policial i penal sobre els barris de segregació i sobre els col·lectius tradicionalment marginats de l'ocupació, i delega la responsabilitat pública en la protecció social dels individus en la filantropia privada, erosionant el discurs dels drets socials i vinculant l'atenció a la pobresa al voluntarisme.

El discurs i la praxi dels governs que s'han posat al capdavant de la gestió de l'impacte de la crisi de la darrera dècada encaixen perfectament en un estil neoliberal de gestió de la pobresa. Un model caracteritzat per la retirada de l'Administració pública de l'àmbit de l'assistència social i la delegació de responsabilitats en entitats socials; per la utilització del sistema penal, la repressió i el punitivisme, per l'eliminació dels símptomes de l'empobriment dels carrers, i per la imposició d'un estat permanent de sospita cap a les víctimes de la pobresa que les culpabilitza de la seva situació amb acusacions de vagància i parasitisme.

Amb la delegació de responsabilitats sobre les entitats socials s'aconsegueix silenciar les tasques de denúncia que aquests organismes durien a terme si no depenguessin econòmicament de l'Administració, situar l'assistència social en el terreny de la voluntarietat i acabar d'arrel amb el discurs dels drets socials. Les persones assistides ja no sol·liciten fer efectiu un dret davant de l'Administració, sinó que demanen ajudes que depenen de la bona voluntat de la societat civil organitzada. Paral·lelament, es justifica la mà dura per imposar l'ordre i el civisme enfront d'aquests «pobres estructurals» culpables de la seva pròpia situació.

Per molt que s'intenti transmetre que la pobresa i que moltes de les mesures impopulars que han accelerat l'erosió dels estats del benestar en la darrera dècada són temporals i que tot tornarà al seu lloc quan

l'economia es recuperi, la crisi està marcant un abans i un després en la realitat social del nostre país. La maquinària de l'exclusió social no s'atura encara que millorin els macroindicadors econòmics. Un mercat laboral que continuarà deixant fora una part important de la població combinat amb una mínima protecció social vinculada a les cotitzacions a la seguretat social, condemnen a la pobresa una part de les persones ocupades i un creixent grup de població que no pot cotitzar prou per gaudir de prestacions de desocupació o pensions de jubilació. Unes polítiques d'habitatge orientades a mantenir els privilegis de les elits ens continuen forçant a pagar preus desorbitats per tenir un lloc on viure i ens exposen a situacions d'alta vulnerabilitat social en què la malaltia, l'atur o la vellesa es converteixen en factors desencadenants d'exclusió residencial. I unes polítiques migratòries populistes i xenòfobes sentencien centenars de milers de persones a l'exclusió institucionalitzada i a la constant clandestinitat.

5. «Posar els pobres a treballar»

El panorama laboral contrasta amb l'obsessió de dirigents polítics per «posar els pobres a treballar». S'apel·la a l'ètica del treball i de l'esforç per diferenciar entre els «bons pobres», els qui «volen treballar», i els «mals pobres», o els «aprofitats» del sistema de protecció social. L'ètica del treball és molt útil a l'hora d'atribuir l'exclusió social a factors individuals i descarrega de responsabilitat les institucions.

Atribuir la pobresa extrema a factors individuals permet justificar mesures i discursos polítics que redueixen drets socials a programes sotmesos a l'arbitrarietat política i administrativa. La «reforma» del Programa Interdepartamental de Renda Mínima d'Inserció (PIRMI) que va portar a terme la Generalitat de Catalunya a l'estiu del 2011 és un clar exemple de confrontació entre la realitat del treball diari dels professionals dels serveis socials i la ideologia del sistema de prestacions socials condicionals que impregna el projecte polític de la dreta catalana. El PIRMI va néixer amb la finalitat d'oferir una renda mínima a les llars sense ingressos de manera temporal i a condició del compliment d'un pla de treball orientat a la inserció laboral. A efectes pràctics, però, el pagament de la renda mínima es perllongava en el temps i constituïa l'única font d'ingressos de llars en una situació de pobresa severa.

A l'agost d'aquell any, l'Administració catalana va deixar de pagar les rendes mínimes d'inserció per transferència bancària, havent canviat la modalitat de pagament per l'entrega d'un xec i havent «revisat» els casos un per un per evitar hipotètics fraus. Els consellers de Benestar i Família i d'Ocupació van argumentar que calia una reforma en profunditat del programa pel seu fracàs en la inserció de les persones beneficiàries al mercat laboral i pel «mal ús que se n'estava fent», afirmant sense cap pudor que hi havia un nombre indeterminat de famílies beneficiàries que tenien altres ingressos «en negre» i d'altres que eren de nacionalitat estrangera i que havien tornat als seus països d'origen havent perdut el dret a la prestació. Sense cap estudi exhaustiu i anàlisi de les irregularitats, els canvis portats a terme aquest agost no tenen més justificació que la ideològica. Les anècdotes que els consellers varen posar damunt la taula en la seva compareixença al Parlament no fan més que evidenciar els prejudicis i la visió esbiaixada que aquests individus tenen de la realitat diària de les famílies ateses pels serveis socials.

De què serveix esmentar situacions concretes de persones beneficiàries amb «pagaments a Canal+ o Gol TV»? Quina rellevància pot tenir per lluitar contra la picaresca que el 42% de les persones perceptores siguin d'origen estranger? Els «exemples» del conseller Mena només pretenien justificar la intervenció davant del seu electorat, una classe mitja carregada d'idees preconcebudes sobre la pobresa que viu en el convenciment que mai haurà de recórrer als serveis socials. I és que les polítiques de lluita contra la pobresa són poc rentables des del punt de vista electoral. Les persones socialment més vulnerables són relativament poques, amb xarxes socials fràgils i sense capacitat de resposta política o mediàtica. Si la crisi ofereix l'oportunitat per retallar allò que semblava intocable, com la sanitat o l'educació, les polítiques orientades als sectors invisibles de la societat són perfectament susceptibles d'ésser escombrades sense atendre en absolut als drames humans que hi ha al darrera i a la responsabilitat col·lectiva envers les profundes desigualtats que genera el nostre sistema de relacions socials.

Amb la imatge de la pobresa «aprofitada» i roí ben instal·lada a l'imaginari col·lectiu, ara també ens volen fer creure que les persones aturades ho estan per comoditat. L'ofensiva en aquest sentit ja s'està preparant amb els múltiples programes de foment de l'emprenedoria i amb

les crides a la creativitat, a reinventar-se, a crear el propi lloc de treball sense «esperar a que te l'ofereixin». Aviat l'atur també serà un problema individual. El resultat de tenir poc talent, poca creativitat i de no estar disposats i disposades a reinventar-nos. I si l'atur és culpa de cadascú, per què cal pagar subsidis i prestacions?

6. El delicte de ser pobre

La reacció dels estats a l'increment de la marginalitat al qual ens aboquen les polítiques neoliberals consisteix a accentuar el seu caràcter punitiu. El nou rol de l'Estat cap a l'exclusió es vehicula a través del sistema penal i d'una profunda transformació de les polítiques socials. Recuperant els discursos liberals més clàssics, es condicionen les ajudes socials a la submissió a la lògica del treball precari, que manté les persones en la pobresa però que els proporciona un salari de subsistència substitutiu de les prestacions socials, mentre les manté ocupades i temoroses de perdre la feina.

Les pors i les inseguretats vinculades a la precarietat en la qual ens toca viure són assumides com a inevitables per les elits polítiques, i els debats se centren en altres pors, més tangibles però empíricament gens fonamentades, que avalen el populisme punitiu. En la competició per demostrar mà dura, les temàtiques de debat són l'incivisme i la inseguretat i les propostes que triomfen són l'enduriment de penes i sancions i la intensificació de la presència policial en tots els àmbits de la vida quotidiana.

Una de les conseqüències és l'assetjament penal i policial a col·lectius tan diversos com les persones sense llar, les prostitutes del carrer, els petits traficants de drogues o els venedors ambulants, classificats junts al sac dels exclosos que no volen seguir camins d'inserció. La finalitat d'aquestes polítiques municipals és acabar amb els usos de l'espai públic que no s'ajusten a les activitats convencionals. Aquesta tendència s'explica en part per la subordinació de l'espai públic als interessos privats del comerç i de les empreses turístiques. Ordenances de civisme com la de Barcelona, que permeten que es multin persones per dormir a la via pública, no només atempten contra la llibertat de les persones sense sostre sinó que subordinen l'espai públic a l'activitat econòmica privada.

Les polítiques de mà dura i de «tolerància zero» amb la delinqüència s'han materialitzat en un ús cada cop més intensiu de la reclusió peni-

tenciària com a pena. Seguint l'estela del punitivisme anglosaxó, la majoria de països europeus porten dues dècades de creixement de la població penitenciària, i l'Estat espanyol i el Regne Unit són els que encapçalen el lamentable rànquing a l'Europa occidental. Les persones que trobem en aquestes presons cada cop més concorregudes no es corresponen ni de bon tros amb la imatge que en té l'opinió pública. Les presons catalanes i espanyoles no són plenes d'assassins violents o de delinqüents sexuals en sèrie. El 2012, el 63% complia condemna per delictes contra el patrimoni o contra la salut pública (robatoris i tràfic de drogues). Per contra, els delictes que sovint s'utilitzen en la demagògia punitiva són clarament minoritaris: només un 6,3% de les persones recluses han estat condemnades per homicidi (incloent formes com la temptativa) i un 5,5%, per delictes contra la llibertat sexual.

7. Conclusions: receptes neoliberals per «lluitar contra la pobresa»?

La identificació entre pobresa i subdesenvolupament és molt útil per a la propaganda neoliberal. Una visió terriblement simplificada que identifica la pobresa amb la fam i amb una economia rural de subsistència i que permet proposar solucions basades en la mercantilització de vides, comunitats i territoris. Posant l'atenció en el patiment provocat per la fam, donem per bona qualsevol «solució» que passi per garantir la supervivència. Una obrera de Phnom Penh (Cambodja) que confeccioni roba en una fàbrica proveïdora de firmes de moda occidentals, i que ingressi 60 euros mensuals cobrint jornades laborals d'entre deu i setze hores, haurà «abandonat» la pobresa extrema registrada pels macroindicadors recollits per les institucions internacionals. Amb uns ingressos de més de 2 euros al dia, ja no serà considerada «pobra». Però, deixar una economia agrària de subsistència per malviure de les engrunes de les cadenes de subministrament globals, es pot considerar una sortida de la pobresa?

Centrant l'atenció en les formes més extremes, s'eviten el debat sobre la capacitat generadora de pobresa de les polítiques neoliberals i el qüestionament de les solucions basades en la caritat institucionalitzada o la submissió a un treball assalariat explotador i insostenible socialment i ambientalment. La pobresa extrema genera una compassió que es pot canalitzar fàcilment a través d'entitats caritatives. Però, als pobres incòmodes, se'ls ha de silenciar i reprimir. Com a les obreres de Cambodja

que s'enfronten a les pallisses i els trets de la policia a cada manifestació, amb la nul·la atenció de les mateixes ONG que es dediquen a lluitar contra la pobresa i la fam al seu país.

Als països opulents occidentals, la imposició del sentit comú neoliberal ha portat a assumir la pobresa i la marginalitat urbana com quelcom inevitable i a traslladar la responsabilitat de les situacions d'exclusió social a les seves víctimes. Els estats del benestar no van eradicar mai la pobresa i, en bona mesura, van contribuir a la marginació dels col·lectius i les persones que quedaven excloses del mercat laboral (Paugam, 2008). Però la cohesió social i l'establiment d'un mínim benestar material com a dret de ciutadania figuraven entre els seus objectius. L'estat neoliberal, en canvi, genera un model de gestió de la pobresa basat en la vinculació de les ajudes socials al seguiment de programes d'inserció laboral en un entorn de treball altament precaritzat; estigmatitza i criminalitza les víctimes de la pobresa justificant una intervenció policial i penal sobre els barris de segregació i sobre els col·lectius tradicionalment marginats de l'ocupació, i delega la responsabilitat pública en la protecció social dels individus en la filantropia privada, fet que erosiona el discurs dels drets socials i vincula l'atenció a la pobresa al voluntarisme.

Les estratègies per fer front a aquesta ofensiva contra els pobres impliquen reforçar l'apoderament polític de les víctimes de la pobresa trencant amb la individualització dels problemes socials i amb el sentiment de culpa i indignitat. Per acabar amb la pobresa, cal frenar la màquina que la genera. Eradicar-la és l'antítesi de les polítiques de submissió de les nostres vides als capricis dels mercats i el poder de les elits.

Referències bibliogràfiques

- ATKINSON, R., and S. DAVUDI. 2000. «The Concept of Social Exclusion in the European Union.» *Journal of Comon Market Studies* 38(3): 427–48.
- BAUMAN, Z. 2000. *Trabajo, Consumismo y Nuevos Pobres*. Barcelona: Gedisa.
- 2004. *La sociedad sitiada*. México DF: Fondo de cultura económica.
- 2008. *Miedo Líquido: la sociedad contemporánea y sus miedos líquidos*.
- 2014. *La Riquesa D'uns Quants Beneficia a Tothom?* Barcelona: Arcàdia.
- CLEAN CLOTHES CAMPAIGN. 2005. *Looking for a quick fix. How weak social auditing is keeping workers in sweatshops*.
- COLECTIVO RETS. 2014. *Malas Compañías: Las empresas transnacionales contra los derechos humanos y el medio ambiente*. Barcelona: Icaria.
- DUFFY, K. 1995. *Social Exclusion and Human Dignity in Europe*. Estrasburg: Council of Europe.
- FERNÁNDEZ, J. Manuel. 2000. «La Construcción Social de La Pobreza En La Sociología de Simmel.» *Cuadernos de Trabajo Social* (13): 15–32.
- GANS, H. 1990. «Deconstructing the Underclass: The Term's Dangers as a Planning Concept.» *Journal of the American Planning Association* 177: 271–77.
- GARCÍA, F. y G. RIVERA, M. (2007) «Supermercadolandia: el planeta de los supermercados» en MONTAGUT, X. y VIVAS, E. *Supermercados, no gracias*, Barcelona, Icaria Editorial, pp. 11-23.
- GOETZ, S. J., & RUPASINGHA, A. (2006). «Wal-Mart and social capital.» *American Journal of Agricultural Economics*, 88(5), 1304-1310.
- KLEIN, N. (2007). *La doctrina del shock: el auge del capitalismo del desastre*. Barcelona: Paidós.
- LA TROBE, H. (2002) *Local food, future directions*, Londres, Friends of the Earth.

- MILLER, D., & WILLIAMS, P. (2009). «What price a living wage? Implementation issues in the quest for decent wages in the global apparel sector.» *Global Social Policy*, 9(1), 99-125.
- PAUGAM, Serge. 2007. *Las Formas Elementales de La Pobreza*. Madrid: Alianza.
- RUGGERI, C., R. SAITH, and F. STEWART. 2003. «Everyone Agrees We Need Poverty Reduction, but Not What This Means: Does This Matter?» In Helsinki. <<http://www.sociology.org.uk/as4p1c7.pdf>>.
- SALES, A. 2015. *El delito de ser pobre*. Barcelona: Icaria.
- SLUITER, L. 2009. *Clean clothes: A global movement to end sweatshops*. Pluto Pr.
- WACQUANT, Loïc. 2007. «La Estigmatización Territorial En La Edad de La Marginalidad Avanzada.» *Ciências Sociais Unisinos* 44: 193–98.

Dades de l'autor

ALBERT SALES. Politòleg i sociòleg, és professor de Ciències Polítiques i Socials a la UPF. És activista i investigador en l'àmbit de la lluita contra la pobresa, les desigualtats i les violacions del Drets Humans i Laborals. Ha treballat a la Campanya Roba Neta. És membre fundador del Col·lectiu RETS.

Agroindústria contra sobirania alimentària

Esther Vivas Esteve

Periodista

Resum

La globalització neoliberal, en la seva trajectòria per privatitzar tots els àmbits de la vida, ha fet el mateix amb l'agricultura i el menjar, i ha condemnat a la fam i a la pobresa una immensa part de la població mundial. Actualment, es calcula que al món hi ha 795 milions de persones que passen gana, segons dades de l'Organització de les Nacions Unides per a l'Agricultura i l'Alimentació (FAO), quan, paradoxalment, es produeixen més aliments que mai.

De fet, segons dades del relator especial de les Nacions Unides pel dret a l'alimentació, avui es produeixen aliments per a 12 mil milions de persones, i el planeta l'habiten 7 mil milions. Malgrat aquestes dades, quasi un 11% de la població mundial passa gana. Els mecanismes de producció, distribució i consum d'aliments, al servei dels interessos privats, fan impossible que els més pobres puguin obtenir els aliments que necessiten.

L'accés de la petita pagesia a la terra, a l'aigua, a les llavors... no és un dret garantit. Els consumidors no sabem d'on ve allò que mengem, no podem escollir consumir productes lliures de transgènics. La cadena agroalimentària s'ha anat allargant progressivament i ha allunyat cada cop més producció i consum, i ha afavorit que les empreses transnacionals s'hagin apropiat de les diverses etapes de la cadena comercial, amb la consegüent pèrdua d'autonomia de pagesos i consumidors.

Davant d'aquest model dominat per l'*agrobusiness*, en què la recerca del benefici econòmic s'avantposa a les necessitats alimentàries de les persones i al respecte pel medi ambient, sorgeix el paradigma alternatiu de la sobirania alimentària. Una proposta que reivindica el dret de cada poble a definir les seves polítiques agrícoles i alimentàries, a controlar-ne el mercat domèstic, a impedir l'entrada de productes excedentaris a través de mecanismes de dúmping (vendre a un preu inferior al del mercat local i sovint per sota del preu de cost), i a promoure una agricultura local, diversa, camperola i sostenible, que respecti el territori, entenent el comerç internacional com un complement a la producció local. La sobirania alimentària implica tornar el control dels béns naturals, com la terra, l'aigua i les llavors, a les comunitats i lluitar contra la privatització de la vida.

Paraules clau: agroindústria, sobirania alimentària, la Vía Campesina, crisi alimentària, Organització Mundial del Comerç.

1. De la seguretat alimentària a la sobirania alimentària

En els anys setanta, la FAO va definir el terme de *seguretat alimentària* amb l'objectiu de defensar el dret i l'accés a l'alimentació de tota la població del planeta. El seu origen es remunta a la crisi alimentària de 1974, quan el preu del gra i de les llavors es va triplicar després que els Estats Units buidessin els estocs d'excedent de cereals que havien estat la base dels programes d'ajuda alimentària. A la Cimera Mundial sobre l'Alimentació de la FAO d'aquell mateix any, la seguretat alimentària es va convertir en un objectiu explícit de l'ONU.

Però el concepte de *seguretat alimentària* ha estat sovint desposseït del seu significat original, i la indústria agroalimentària, així com les institucions internacionals, l'han utilitzat sovint per justificar l'exportació d'aliments, altament subvencionats, dels Estats Units o la Unió Europea a països del sud, amb l'objectiu «teòric» d'acabar amb la fam. Aquestes pràctiques, lluny de solucionar els problemes agrícoles i alimentaris als països del sud, els han aguditzat. La pràctica del dúmping, a més, arruïna la petita pagesia familiar, augmenta la migració del camp a les faveles de les grans ciutats, erosiona la sobirania alimentària d'aquests països, els converteix en dependents del comerç internacional i fa créixer la inseguretat alimentària de les seves poblacions.

Davant la constatació que la seguretat alimentària no representava un paradigma alternatiu a l'agroindústria i a les polítiques neoliberals, va emergir a mitjan anys noranta el concepte de *sobirania alimentària*, que incloïa aquesta demanda i anava més enllà.

De fet, com assenyala Peter Rosset (2009: 116):

La sobirania alimentària deixa clar que l'alimentació d'un país és una qüestió de seguretat nacional o de sobirania, com es prefereixi. Si la població d'un país depèn, per al següent àpat, dels capricis i / o les oscil·lacions dels preus en l'economia global o de la bona voluntat d'un superpoder de no utilitzar el menjar com a arma [...] Aleshores, aquest país no està segur, ni pel que fa a la seguretat nacional ni la seguretat alimentària.

Què aporta de nou el concepte de *sobirania alimentària*? Té per objectiu satisfer la seguretat alimentària de les persones, alhora que posa en qüestió l'actual model de producció agroalimentària (intensiu, industrial, deslocalitzat, «petrodependent», insostenible), així com les polítiques de les institucions internacionals que promouen aquest sistema.

La sobirania alimentària posa al centre la pagesia i li dóna suport en la seva lluita per produir aliments al marge de les condicionalitats imposades pel mercat, prioritza els circuits locals i nacionals, trenca amb el mite que només els mercats i el comerç internacional podran acabar amb la fam al món i col·loca la producció d'aliments, la distribució i el consum sobre la base de la sostenibilitat social, econòmica i mediambiental.

2. Decidir què es cultiva i es menja

El mateix nom de *sobirania alimentària* deixa clar què reivindica: *sobirania* —dret a decidir— i *alimentària*, pel que fa a allò que es cultiva i es menja. La sobirania alimentària va ser definida en els seus orígens pel moviment internacional de la Vía Campesina com «el dret de cada nació a mantenir i desenvolupar la seva capacitat per a produir aliments bàsics, pel que fa a la diversitat cultural i productiva» (Desmarais, 2007: 56).

Amb els anys, la definició que s'ha estès és la que recull la declaració *Nuestro mundo no está en venta. Primero está la soberanía alimentaria de los pueblos ¡Fuera la OMC de la agricultura y la alimentación!* (VVAA, 2003: 1):

La sobirania alimentària és el dret de cada poble a definir les seves pròpies polítiques agropecuàries en matèria d'alimentació, a protegir i a reglamentar la producció agropecuària nacional i el mercat domèstic per tal d'aconseguir

metes de desenvolupament sostenible, a decidir en quina mesura volen ser autodependents, a impedir que els seus mercats es vegin inundats per productes excedentaris d'altres països que els bolquen al mercat internacional mitjançant la pràctica del dúmping [...] La sobirania alimentària no nega el comerç internacional, més aviat defensa l'opció de formular aquelles polítiques i pràctiques comercials que millor serveixin als drets de la població a disposar de productes alimentaris innocuus, nutritius i ecològicament sostenibles.

Aquesta declaració va ser signada per xarxes i organitzacions internacionals com la Vía Campesina, el Fòrum Mundial dels Pobles Pescadors, Amigos de la Tierra i Focus on the Global South, entre d'altres.

Per la Vía Campesina, que va impulsar aquest concepte l'any 1996 coincidint amb la Cimera Mundial sobre l'Alimentació de la FAO a Roma, la sobirania alimentària té com a objectius principals: *a)* Prioritzar la producció d'aliments saludables, de bona qualitat i culturalment apropiats per al mercat domèstic; *b)* Donar suport als agricultors amb preus competitiu per protegir-los contra les importacions a baix preu; *c)* Regular la producció dels mercats interns per posar fi als excedents agrícoles; *d)* Desenvolupar una producció sostenible basada en la família agrària; *e)* Abolir qualsevol ajuda a l'exportació directa o indirecta (Desmarais, 2007).

La sobirania alimentària implica tornar el control dels recursos naturals com la terra, l'aigua i les llavors a les comunitats i a la pagesia i lluitar contra la privatització de la vida. Com assenyala Desmarais (2007: 60), «Patentar les plantes, els animals i els seus components significa per als pagesos i les comunitats indígenes la pèrdua del control sobre els recursos que tradicionalment utilitzen i coneixen».

L'accés a la terra i una reforma agrària autèntica són la prioritat central. Així va quedar recollit en la *Declaración Final del Foro Mundial sobre Soberanía Alimentaria de La Habana* (VVAA, 2001:1):

La sobirania alimentària implica la posada en marxa de processos radicals de reforma agrària integral adaptats a les condicions de cada país i regió, que permetin als camperols i indígenes [...] un accés equitatiu als recursos productius, principalment terra, aigua i bosc, així com als mitjans de producció, finançament, capacitació i enfortiment de les seves capacitats de gestió i interlocució.

Assolir aquesta sobirania alimentària requereix una estratègia que trenqui amb les polítiques agrícoles neoliberals imposades per l'Organització Mundial del Comerç (OMC), el Banc Mundial i el Fons Monetari

Internacional, que promouen un model de producció agrícola i alimentària insostenible. La declaració *Nuestro mundo no está en venta* no ho podria deixar més clar:

L'OMC és una institució completament inadequada per fer-se càrrec dels problemes de l'agricultura i l'alimentació. [...] No veiem que sigui possible que l'OMC es sotmeti a una reforma profunda [...]. Reclamem que tot el que fa referència a l'alimentació i a l'agricultura sigui exclòs de l'àmbit de jurisdicció de l'OMC. (VVAA, 2003: 4).

Però reivindicar la sobirania alimentària no implica un retorn romàntic al passat, sinó que es tracta de recuperar el coneixement i les pràctiques tradicionals i combinar-les amb les noves tecnologies i els nous sabers (Desmarais, 2007). No ha de consistir, tampoc, com assenyala McMichael (2006), en un plantejament localista, ni en una mistificació del que és petit «sinó a repensar el sistema alimentari mundial per afavorir formes democràtiques de producció i distribució d'aliments».

Per investigadors com Henk Hobbelink de GRAIN, el concepte de sobirania alimentària «ha aconseguit traslladar tres missatges que cada vegada són més coneguts i compartits: un, desmitificar [...] que la competència no és entre nord i sud. Segon, el contrast que segueix havent-hi entre desenvolupament i medi ambient es va diluint. I el tercer punt, és el qüestionament de la tecnologia en si mateixa» (*Soberanía alimentaria, biodiversidad y culturas*, 2010: 9).

3. La resistència pagesa

La Vía Campesina va néixer el 1993, en els albors del moviment altermundialista, i progressivament es convertiria en una de les organitzacions de referència en la crítica a la globalització neoliberal. Actualment, la Vía agrupa unes 150 organitzacions de 56 països.

L'ascens de la Vía Campesina és l'expressió de la resistència pagesa a l'enfonsament del món rural, provocat per les polítiques neoliberals i la seva intensificació amb la creació de l'Organització Mundial del Comerç (OMC). Els seus orígens es remunten a mitjan anys vuitanta, quan, coincidint amb la Ronda d'Uruguai del GATT, diverses organitzacions pageses van fer esforços importants per internacionalitzar el moviment (Desmarais, 2007). La Vía va emergir com una alternativa més radical a la fins aleshores única estructura pagesa internacional, la Federació In-

ternacional de Productors Agrícoles (IFAP), creada el 1946, que representava els interessos de grans propietaris, dominada per organitzacions de països del nord i favorable a les polítiques de liberalització i al diàleg amb les institucions internacionals.

Les organitzacions afiliades a la Vía són bastant heterogènies, en termes de procedència ideològica i dels sectors que representen (sense terra, petita pagesia, indígenes...), però tots coincideixen que formen part de les franges camperoles més pobres i colpejades per l'avenç de la globalització neoliberal (Borras, 2004). Un dels seus èxits més importants ha estat superar, de forma bastant satisfactòria, la bretxa entre els pagesos del nord i del sud, articulant una resistència conjunta a l'actual model de liberalització econòmica.

Des de la seva creació, la Vía ha promogut una identitat «pagesa» polititzada, lligada a la terra i a la producció d'aliments, construïda en oposició a l'actual model de l'*agrobusiness* i basant-se en la defensa de la sobirania alimentària (Desmarais, 2007). La Vía encarna un nou tipus d'«internacionalisme pagès» (Bello, 2009) que podem conceptualitzar com el «component pagès» del nou internacionalisme de les resistències representat pel moviment altermundialista (Antentas i Vivas, 2009).

Un cop consolidada com a projecte internacional, en un context marcat per l'ascens progressiu del moviment altermundialista, la Vía es va anar orientant cap a la cerca d'aliances amb d'altres organitzacions, en particular en la lluita contra l'OMC, sobretot a partir de Seattle, i va participar en campanyes internacionals com ara la xarxa Nuestro Mundo no Está en Venta a les mobilitzacions a Doha, Cancún i Hong Kong, on els pagesos van ser un dels actors més rellevants i visibles.

Darrere d'aquesta política d'aliances, roman la comprensió que la lluita pagesa contra l'agroindústria s'insereix en un combat més ampli contra la globalització neoliberal i que la defensa dels interessos pagesos requereix el qüestionament del conjunt del sistema, que només pot ser revertit a través d'àmplies coalicions i aliances entre organitzacions i sectors socials diferents.

La Vía va participar des del començament en el procés del Fòrum Social Mundial (FSM), la primera edició del qual va tenir lloc al gener del 2001. Van formar part de les seves instàncies organitzatives el Consell Internacional i el Secretariat Internacional. La implicació de la Vía

al procés organitzatiu de l'FSM va anar disminuint amb el temps, i en els últims anys va preferir concentrar-se en l'impuls de campanyes més específiques contra l'OMC i algunes iniciatives pròpies com el Fòrum per la Sobirania Alimentària de Nyéléni el 2007, a Mali, una trobada organitzada conjuntament amb la Marxa Mundial de Dones, el Fòrum Mundial dels Pobles Pescadors..., i que va permetre enfortir aliances i sumar nous actors en la lluita per la sobirania alimentària.

4. Crisi alimentària global

La sobirania alimentària es planteja com un paradigma alternatiu al sistema agroalimentari global que ens ha conduït a una crisi alimentària sense precedents amb 795 milions de persones al planeta, quasi un 11% de la població mundial, que passen gana. Però el problema actual no és la manca d'aliments, sinó la impossibilitat d'accedir-hi (Vivas, 2014).

En els anys 2007 i 2008 la situació de fam al món es va aguditzar arran de l'augment del preu de cereals com el blat de moro, l'arròs, el blat, etc. Segons l'índex de preus dels aliments de la FAO, aquests van registrar, entre el 2005 i el 2006, un augment del 12%; l'any següent, el 2007, un creixement del 24%; i entre gener i juliol del 2008, una pujada de prop del 50%. Els cereals i altres aliments bàsics com el blat, la soja, els olis vegetals, l'arròs..., van ser els que van experimentar els augments més importants. El cost del blat va pujar un 130%, la soja un 87%, l'arròs un 74% i el blat de moro un 31% (Holt-Giménez i Peabody, 2008).

En aquestes circumstàncies, per als milions de persones als països del sud global que destinen entre un 50% i un 60% de la seva renda a la compra d'aliments, xifra que pot arribar fins al 80% als països més pobres, l'accés al menjar es va convertir en impossible. D'aquesta manera, en països com Haití, un dels més afectats per la crisi alimentària de l'any 2008, es va generalitzar el consum de *tortitas* de fang amb sal.

Les raons conjunturals que expliquen aquest augment espectacular dels preus, en el 2007 i 2008, són dos: la creixent inversió en la producció d'agrocombustibles i l'especulació financera en matèries primeres. És important assenyalar que aquest augment dels preus es va estancar parcialment a finals del 2008 amb l'esclat de la crisi econòmica, però que a mitjan 2010 i a finals d'any, un cop tranquils els mercats financers internacionals, el preu de les mercaderies va tornar a pujar.

L'augment del preu del petroli, que es va duplicar en el transcurs dels anys 2007 i 2008 i que va provocar una forta pujada dels preus dels fertilitzants i del transport relacionat amb el sistema alimentari, va tenir com a conseqüència una creixent inversió en la producció de combustibles alternatius com els d'origen vegetal. Governos com el dels Estats Units, la Unió Europea, Brasil i d'altres van subvencionar la producció d'agrocombustibles com una alternativa a la falta de petroli i a l'escalfament global. Però aquesta producció de combustible verd va entrar en competència directa amb la producció d'aliments.

A l'abril del 2008, la FAO reconeixia que «a curt termini, és molt probable que l'expansió ràpida dels combustibles verds, a nivell mundial, tingui efectes importants en l'agricultura d'Amèrica Llatina» (Reuters, 15/04/08). En la mesura que cereals com el blat de moro, el blat, la soja o la remolatxa van ser desviats a la producció d'agrocombustibles, l'oferta de cereals en el mercat va caure i, consegüentment, el preu va augmentar.

Segons el Departament d'Agricultura dels Estats Units, els agrocombustibles van generar un augment del preu dels cereals d'entre el 5% i el 20%. L'Institut Internacional d'Investigació en Polítiques Alimentàries dels Estats Units (IFPRI segons la sigla en anglès) considerava que aquesta xifra rondava el 30%, i un informe filtrat del Banc Mundial afirmava que la producció d'agrocombustibles hauria repercutit en un augment del 75% del preu dels grans (Holt-Giménez, 2008).

Una altra causa va ser la creixent inversió especulativa en matèries primeres, després del crac dels mercats puntcom i immobiliaris. Després de la caiguda del mercat de crèdits hipotecaris d'alt risc als Estats Units, inversors institucionals (bancs, companyies d'assegurances, fons d'inversió...) i altres van buscar llocs més segurs i amb més rendibilitat per invertir els diners. En la mesura que el preu dels aliments va pujar, van dirigir el capital al mercat de futurs alimentari, amb la qual cosa van empènyer el preu dels cereals a l'alça i va empitjorar encara més la inflació en el preu del menjar.

Els mercats de futurs, tal com els coneixem actualment, daten de mitjan segle XIX, quan van començar a funcionar als Estats Units. Els contractes de futurs són acords legals estandarditzats per fer transaccions de mercaderies físiques en un temps futur establert prèviament. Aquests han estat un mecanisme per garantir un preu mínim al productor davant

les oscil·lacions del mercat, però aquest mateix mecanisme és utilitzat actualment pels especuladors per fer negoci.

Els especuladors són els que avui tenen més pes en els mercats de futurs. Les seves transaccions de compra i venda no tenen res a veure amb l'oferta i la demanda real, sinó amb els seus interessos econòmics. Aquestes transaccions es duen a terme a les borses de valors, la més important de les quals, en l'àmbit mundial, és la Borsa de Comerç de Chicago.

Actualment, es calcula que una part significativa de la inversió financera en el sector agrícola té caràcter especulatiu. Segons les dades més conservadors, aquesta xifra arriba fins a un 55% del total, volum que augmenta en la mesura que s'aprofundeix en la liberalització de la producció agrícola. Cal assenyalar, també, un estudi de Lehman Brothers que indica com des de l'any 2003 l'índex d'especulació en les matèries primeres (integrada en un 30% per matèries agrícoles) ha augmentat en un 1.900% (Garcia, 2008a).

5. Les causes de la fam al món

Però més enllà dels elements conjunturals que van aguditzar la situació de fam des del punt de vista global al llarg dels anys 2007 i 2008, hi ha causes de fons que expliquen el perquè de la profunda crisi alimentària actual.

Les polítiques neoliberals aplicades indiscriminadament en el transcurs dels últims trenta anys (liberalització comercial a ultrança, pagament del deute extern dels països del sud, privatització dels serveis i béns públics...), així com un model d'agricultura i alimentació al servei d'una lògica capitalista, són els principals responsables d'aquesta situació. Ens trobem davant d'un sistema alimentari global extremadament vulnerable a les crisis econòmiques, ecològiques i socials.

Com assenyala Holt-Giménez i Patel (2010), les polítiques de «desenvolupament» econòmic impulsades pels països del nord des dels anys seixanta en endavant (la Revolució Verda, els programes d'ajustament estructural, els tractats regionals de lliure comerç, l'Organització Mundial de Comerç i els subsidis agrícoles al nord) van generar la destrucció dels sistemes alimentaris.

Entre els anys seixanta i noranta, es va dur a terme l'anomenada Revolució Verda, promoguda per diversos centres de recerca agrícola i institucions internacionals, amb el «teòric» objectiu de modernitzar l'agricultura als països no industrialitzats. Els primers resultats a Mèxic i, posteriorment, al sud i sud-est asiàtic van ser espectaculars des del punt de vista de la producció per hectàrea, però aquest augment del rendiment de la terra no va tenir un impacte directe en la disminució de la fam al món. Així, tot i que la producció agrícola mundial va augmentar en un 11%, el nombre de persones que passaven gana al món, també va pujar en un 11%, i va passar dels 536 milions als 597 (Riechmann, 2003).

La Revolució Verda va tenir conseqüències col·laterals negatives per a molts pagesos i per a la seguretat alimentària a llarg termini. Aquest procés va augmentar el poder de les corporacions agroindustrials en tota la cadena productiva, va generar la pèrdua del 90% de l'agro i la biodiversitat, va reduir massivament el nivell de l'aigua subterrània, va augmentar la salinització i l'erosió del sòl, va desplaçar milions d'agricultors del camp a les ciutats misèria..., i va desmantellar els sistemes agrícoles i alimentaris tradicionals garants de la seguretat alimentària.

Al llarg dels anys vuitanta i noranta, l'aplicació sistemàtica dels programes d'ajustament estructural (PAE) en els països del sud per part del Banc Mundial i el Fons Monetari Internacional, perquè aquests poguessin fer front al pagament del deute extern, va agreujar encara més les condicions de vida ja de per si mateixes difícils de la major part de la població en aquests països. Els PAE tenien com a objectiu principal supeditar l'economia del país al pagament del deute aplicant la màxima d'«exportar més i gastar menys».

Les mesures de xoc imposades pels PAE van consistir a forçar als governs del sud a retirar les subvencions als productes de primera necessitat com el pa, l'arròs, la llet...; es va imposar una reducció dràstica de la despesa pública en educació, sanitat, habitatge, infraestructures...; es va forçar la devaluació de la moneda nacional amb l'objectiu d'abaratir els productes destinats a l'exportació però disminuint la capacitat de compra de la població autòctona; van augmentar els tipus d'interès amb l'objectiu d'atreure capitals estrangers amb una alta remuneració i es va generar una espiral especulativa. En definitiva, una sèrie de mesures que van sumir en la pobresa més extrema les poblacions d'aquests països (Vivas, 2008).

Des del punt de vista comercial, els PAE van promoure les exportacions per aconseguir més divises, van augmentar els monocultius d'exportació i van reduir l'agricultura destinada a l'alimentació local amb el consegüent impacte negatiu en la seguretat alimentària i la seva dependència respecte als mercats internacionals. D'aquesta manera, es van suprimir les barreres duaneres i es va facilitar l'entrada de productes altament subvencionats dels Estats Units i Europa que es venien per sota del seu preu de cost, a un preu inferior al dels productes locals, i que van acabar amb la producció i l'agricultura autòctona. Les privatitzacions massives d'empreses públiques, sovint a baix preu, i de les que es van beneficiar majoritàriament les multinacionals del nord, van ser una pràctica generalitzada. Aquestes polítiques van tenir un impacte directe en la producció agrícola local i en la seguretat alimentària, i van deixar aquests països en mans del mercat, dels interessos de les corporacions transnacionals i de les institucions internacionals.

L'Organització Mundial de Comerç, establerta l'any 1995, va consolidar les polítiques dels programes d'ajustament estructural per mitjà de tractats internacionals, supeditant les lleis nacionals als seus dissenys. Els acords comercials administrats per l'OMC com l'Acord general sobre comerç i aranzels (GATT, segons la sigla en anglès), l'Acord general sobre el comerç de serveis (GATS, segons la sigla en anglès) i l'Acord sobre comerç de propietat intel·lectual (TRIP, segons la sigla en anglès) van consolidar encara més el control dels països del nord sobre les economies del sud.

Les polítiques de l'OMC van forçar als països en desenvolupament a eliminar els aranzels a les importacions, acabar amb proteccions i subsidis als petits productors i obrir les seves fronteres als productes de les empreses transnacionals, mentre que els mercats del nord es mantenien altament protegits. En la mateixa direcció, els tractats regionals com el Tractat de lliure comerç d'Amèrica del Nord (NAFTA, segons la sigla en anglès) i el Tractat de lliure comerç entre Estats Units, Amèrica Central i República Dominicana (CAFTA, en anglès), entre d'altres, van aprofundir en la liberalització comercial, i van portar a la fallida els pagesos del sud, que van convertir en dependents de les importacions d'aliments dels països del nord.

Els subsidis agrícoles nord-americans i europeus, dirigits majoritàriament a la indústria agroalimentària, obvien el petit productor local. Aquest suport a l'agrobusiness significa una quarta part del valor de la producció agrícola als Estats Units i el 40% a la Unió Europea (Holt-Giménez, 2008). A l'Estat espanyol, qui rep sobretot aquestes ajudes són les explotacions més grans: 7 productors són els principals beneficiaris de la Política Agrària Comuna de la Unió Europea. Es calcula que un 3,2% dels grans productors de l'Estat espanyol reben un 40% d'aquestes ajudes directes (Intermón Oxfam, 2005), mentre que les explotacions familiars, que sostenen el medi rural a Europa i milions de pagesos al sud, no tenen pràcticament cap suport i pateixen la competència deslleial d'aquests productes altament subvencionats.

6. De països sobirans a espoliats

Aquestes polítiques de «desenvolupament» econòmic impulsades per les institucions internacionals, amb el beneplàcit dels governs respectius i al servei de les grans empreses transnacionals, van acabar amb un sistema de producció d'aliments local i sostenible, substituït per un model de producció industrial i intensiu supeditat als interessos capitalistes que ens han conduït a l'actual situació de crisi i inseguretats alimentària global.

Aquests països del sud que, fins fa uns quaranta anys, eren autosuficients i fins i tot tenien excedents de productes agrícoles, avui són dependents del mercat internacional. Com assenyala Eric Holt-Giménez (2008): «L'increment del dèficit d'aliments al Sud reflecteix l'augment d'excedents alimentaris i l'expansió del mercat al Nord industrial» així com del seu complex agroindustrial. En els anys seixanta, per exemple, Àfrica exportava uns 1.300 milions de dòlars en menjar, avui el continent importa el 25% dels seus aliments.

Mèxic, el bressol del blat de moro, és un exemple de manual de l'espoli de la seva sobirania alimentària. La coneguda com la crisi de la *tortilla*, a principis de l'any 2007, amb l'augment abrupte del preu d'aquest aliment, la *tortilla*, en un 60%, a causa de la pujada del cost del blat de moro, el seu component bàsic, va posar Mèxic a les portes d'una greu crisi econòmica, cosa que encengué el llum d'alarma mundial. Els subsidis dels Estats Units a la producció d'agrocombustibles van fer que destinar

blat de moro per obtenir etanol resultés més rendible que dirigir-lo a la producció d'aliments i, en conseqüència, es va empènyer el preu a l'alça.

Però la crisi de la *tortilla*, com la crisi alimentària, té arrels més profundes i no es pot entendre sense analitzar l'impacte de les polítiques de lliure comerç imposades pel Banc Mundial, el Fons Monetari Internacional i Washington en els últims anys, que van convertir Mèxic en una economia importadora i dependent del blat de moro dels Estats Units.

A l'agost de 1982, el Govern mexicà es va declarar insolvent per pagar el deute extern, però la situació de crisi econòmica i social va obligar el govern a endeutar-se amb els bancs comercials i les institucions internacionals. A canvi dels fons prestats per pagar el servei del seu deute, l'FMI i el Banc Mundial van imposar a Mèxic una sèrie de condicions, per mitjà dels programes d'ajustament estructural, consistents en un fort intervencionisme: obertura dels mercats, eliminació dels aranzels, contracció de la despesa pública, desmantellament del sistema de crèdit estatal, dels subsidis als productes agrícoles i dels preus de garantia, acabar amb els serveis estatals de comercialització, emmagatzematge i assegurança de les collites, entre d'altres (Vivas, 2014; Bello, 2008).

A aquest fort cop, com assenyalava Walden Bello (2008), el va seguir un altre encara més dur: l'entrada en vigor l'1 de gener de 1994 del Tractat de lliure comerç d'Amèrica del Nord (NAFTA, segons la sigla en anglès), que va tenir com a conseqüència l'entrada massiva de blat de moro nord-americà, altament subvencionat, que va inundar els mercats locals, i que va acabar amb els preus del blat de moro local i enfonsant el sector en una profunda crisi.

Amb el tancament de l'agència estatal de comercialització de blat de moro, la distribució d'aquest cereal a Mèxic, tant nord-americà com autòcton, va quedar en mans d'unes quantes transnacionals com Cargill i Maseca, les quals tenen un poder immens per especular amb les tendències comercials. Aquest monopoli del sector els permet, per exemple, que un increment en els preus internacionals del blat de moro no es tradueixi en preus significativament més alts pels petits productors locals (Bello, 2008; Patel, 2008).

Aquesta situació va generar l'abandonament massiu del camp mexicà per part dels petits productors de blat de moro, arròs..., els quals com que no podien competir amb els productes subvencionats dels Estats

Units, van ser expulsats a les faveles de les grans ciutats (Davis, 2006). Es calcula que un total d'1,3 milions de pagesos van abandonar el camp vuit anys després de l'entrada en vigor del NAFTA, una part important dels quals va emigrar als Estats Units (Polaski, 2004).

Però aquest cas és extrapolable a d'altres països del sud, on l'aplicació sistemàtica de les polítiques neoliberals al llarg d'aquests anys ha acabat, no només amb un sistema de producció agrícola, ramader i alimentari autòcton, sinó amb qualsevol tipus de protecció i suport a les seves comunitats, indústries i serveis públics. Seguint aquests mateixos dictats, a Sri Lanka, per exemple, el Banc Mundial va proposar suprimir la producció d'arròs, un cultiu tradicional des de feia més de dos mil anys i base de l'alimentació local, perquè resultava més barat importar-lo de Vietnam o Tailàndia (Houtart, 2006).

A les Filipines, la reestructuració econòmica neoliberal de l'Estat, al llarg dels anys noranta, va transformar un país exportador net d'aliments en l'importador d'arròs més important del món, ja que anualment compra al mercat internacional entre un i dos milions de tones d'arròs per proveir la demanda interna (Bello, 2008). La lògica del lliure mercat ha condemnat aquests països a una espiral de dominació i misèria.

7. Agricultura i canvi climàtic

L'actual model de producció agrícola i ramader industrial contribueix a aprofundir la crisi ecològica global amb un impacte directe en la generació de canvi climàtic. Com assenyala l'informe Stern (2006), l'agroindústria és una de les principals fonts de generació de gasos d'efecte hivernacle, fins i tot per davant del sector energètic i del transport. Com indica Garcia (2008b), segons l'informe Stern, si prenem l'impacte de la desforestació (que genera un 18% dels gasos d'efecte hivernacle) i l'impacte del model agrícola i ramader actual (que produeix un 14% d'aquests gasos), ambdós conceptes sumats són responsables d'un 32% dels gasos d'efecte hivernacle. Una xifra que pot atribuir-se sense cap mena de dubte al model d'agricultura intensiva i industrial que és la primera responsable del canvi climàtic a escala global, per davant del sector energètic (24%) i del transport (14%). Aquestes dades posen de relleu el fort impacte de l'actual model agrícola en l'erosió del medi ambient i la seva contribució a la crisi ecològica.

No podem oblidar els elements que caracteritzen aquest sistema de producció d'aliments: intensiu, industrial, quilomètric, petrodependent, etc.

Intensiu perquè porta a terme una sobreexplotació dels sòls i dels recursos naturals que acaba generant l'alliberament de gasos d'efecte hivernacle per part de boscos, camps de conreu i pastures. En avantposar la productivitat al respecte pel medi i la regeneració de la terra, es trenca l'equilibri mitjançant el qual els sòls capturen i emmagatzemen carboni, i contribueixen a l'estabilitat climàtica. D'aquesta manera, es malmet aquest equilibri i la mateixa activitat agrícola intensiva acaba generant CO₂ (Robert, 2002).

Industrial perquè consisteix en un model de producció mecanitzat, amb ús d'agroquímics, monocultius, etc. La utilització de tractors gegants per llaurar la terra i processar el menjar contribueix, sens dubte, a l'alliberament de més CO₂. Els fertilitzants químics ineludibles en l'agricultura i la ramaderia moderna generen una important quantitat d'òxid nítric (NO₂), una de les principals fonts d'emissió de gasos d'efecte hivernacle. En abocar aquests fertilitzants sintètics a la terra, aquests reaccionen químicament i s'allibera NO₂ (Garcia, 2008b). Així mateix, la crema de boscos i selves per convertir-los en pastures o monocultius acaba afectant greument la biodiversitat i contribueix a l'alliberament massiu de carboni.

Quilomètric i petrodependent perquè es tracta d'una producció de mercaderies deslocalitzada, que busca mà d'obra barata i legislacions mediambientals més laxes. Els aliments que consumim recorren milers de quilòmetres abans d'arribar a la nostra taula amb el consegüent impacte mediambiental dels combustibles fòssils usats per transportar-los. Es calcula que actualment la major part dels aliments viatgen entre 2.500 i 4.000 quilòmetres abans de ser consumits, un 25% més que el 1980. Ens trobem davant d'una situació totalment insostenible en què, per exemple, l'energia utilitzada per enviar enciams d'Almeria a Holanda és tres vegades superior a la utilitzada per a conrear-los (Fundació Terra, 2006).

Segons l'estudi britànic *Eating oil: food supply in a changing climate* (Jones, 2001), un àpat dominical típic britànic amb maduixes de Califòrnia, bròquil de Guatemala, nabius de Nova Zelanda, vedella d'Austràlia, patates d'Itàlia, faves de Tailàndia i pastanagues de Sud-àfrica genera 650

vegades més emissions de carboni, a causa del transport, que si el mateix menjar hagués estat elaborat amb aliments cultivats localment. Una pràctica irracional, ja que molts dels aliments importats es produeixen en el mateix territori.

Aquest model d'alimentació quilomètrica, així com l'ús tan important d'agroquímics derivats del petroli, implica una forta dependència dels recursos fòssils. En conseqüència, en la mesura que el model productiu agrícola i ramader industrial depèn fortament del petroli, la crisi alimentària i la crisi energètica estan íntimament relacionades.

8. En mans de quatre multinacionals

Un altre dels elements que caracteritza l'actual model agrícola i alimentari és el monopoli que exerceixen algunes grans empreses en el transcurs de tota la cadena, des de la producció fins al consum. Estem en mans de quatre multinacionals de l'agronegoci.

Si comencem pel primer dels trams, les llavors, observem com deu de les companyies més grans del món (Monsanto, Dupont, Syngenta, Bayer...) en controlen la meitat de les vendes. Es tracta d'un sector relativament petit si el comparem amb el dels pesticides o el farmacèutic, però hem de tenir en compte que es tracta de la primera baula de la cadena agroalimentària i, en conseqüència, cal alertar dels riscos que el seu control comporta per a la seguretat alimentària de les persones.

Les lleis de propietat intel·lectual, que donen a les companyies drets exclusius sobre les llavors, han estimulat encara més la concentració empresarial i han erosionat el dret de la pagesia al manteniment de les llavors autòctones i la biodiversitat. De fet, el 82% del mercat de les llavors comercials a tot el món està format per llavors patentades (subjectes a monopolis exclusius com el de la propietat intel·lectual) (Grupo ETC, 2008).

La indústria de les llavors està íntimament lligada a la dels plaguicides. Les companyies més grans de llavors dominen també el sector dels plaguicides, i sovint el desenvolupament i la comercialització d'ambdós productes es fan junts. Però en la indústria dels plaguicides, el monopoli és encara superior i les deu firmes més importants controlen el 84% del mercat global (Grupo ETC, 2005).

El 2007, com assenyala Grupo ETC (2008), la principal companyia de llavors i la principal empresa química del món, Monsanto i BASF, van signar un acord de col·laboració en investigació i desenvolupament per tal d'augmentar el rendiment i la tolerància a la sequera del blat de moro, el cotó, la colza i la soja. Aquests acords van permetre a les empreses tots els beneficis dels mercats oligopolístics sense les restriccions antimonopolístiques.

Aquesta mateixa dinàmica s'observa en el sector de la gran distribució (supermercats, hipermercats, cadenes de descompte...) que té una alta concentració empresarial. A Dinamarca, Bèlgica, l'Estat espanyol, França, Holanda, Gran Bretanya i l'Argentina, unes quantes empreses dominen entre el 60% i el 45% del mercat de la distribució al detall (Garcia i Rivera, 2007). Aquí, el «supermercadisme» té un nom propi: Mercadona, la número u de la gran distribució al detall i, en especial, dels productes alimentaris, molt per davant de la seva immediata competidora Carrefour (Castro, 2017).

Aquest conjunt de multinacionals que controlen cadascun dels trams de la cadena agroalimentària, d'origen a fi, compten amb el suport explícit de les elits polítiques i les institucions internacionals que avantposen els beneficis d'aquestes empreses a les necessitats alimentàries de les persones i el respecte al medi ambient. Unes corporacions que aconsegueixen grans beneficis gràcies a un model agroindustrial liberalitzat i desregularitzat.

9. Sí que es pot!

Davant d'aquest model depredador, com assenyalàvem anteriorment, es planteja el paradigma alternatiu de la sobirania alimentària, que ens demostra que pel que fa a l'agricultura i l'alimentació sí que es pot avançar cap a un altre model possible. Un dels arguments que utilitzen els seus detractors és que es tracta d'un sistema alternatiu incapaç d'alimentar el món. Però, contràriament a aquest discurs, diversos informes demostren tot el contrari.

Així ho constaten els resultats d'una exhaustiva consulta internacional impulsada pel Banc Mundial en col·laboració amb la FAO, el PNUD, la Unesco, representants de governs, institucions privades, científiques, socials, etc., dissenyat com un model de consultoria híbrida, que

va involucrar més de 400 científics i experts en alimentació i desenvolupament rural durant quatre anys.

És interessant observar com, malgrat que l'informe tenia darrere aquestes institucions, arribava a la conclusió que la producció agroecològica proveïa d'ingressos alimentaris i monetaris als més pobres, a la vegada que generava excedents pel mercat, i era millor garant de la seguretat alimentària que la producció transgènica. L'informe de l'IAASTD, publicat a principis del 2009, apostava per la producció local, pagesa i familiar i per la redistribució de les terres en mans de les comunitats rurals. L'informe va ser rebutjat per l'*agrobusiness* i arxivat pel Banc Mundial, encara que 61 governs el van aprovar discretament, a excepció dels Estats Units, Canadà i Austràlia.

En la mateixa línia, es posicionava un estudi de la Universitat de Michigan, publicat al juny del 2007 per la revista *Journal Renewable Agriculture and Food Systems*, que comparava la producció agrícola convencional amb l'ecològica. L'informe conclouïa que les granges agroecològiques eren altament productives i capaces de garantir la seguretat alimentària a tot el planeta, contràriament a la producció agrícola industrialitzada i el lliure comerç. Les conclusions de l'informe indicaven, fins i tot en les estimacions més conservadores, que l'agricultura orgànica podia proveir almenys tant menjar de mitjana com el que es produïa actualment. Tot i que els seus investigadors consideraven, com a estimació més realista, que l'agricultura ecològica podia augmentar la producció global de menjar fins a un 50%.

Diversos estudis demostren com la producció pagesa a petita escala pot tenir un alt rendiment, a la vegada que fa servir menys combustibles fòssils, especialment si els aliments són comercialitzats localment o regionalment. En conseqüència, invertir en la producció pagesa i familiar és la millor opció per lluitar contra el canvi climàtic i acabar amb la pobresa i la fam, i garantir l'accés als béns naturals.

En l'àmbit de la comercialització, s'ha demostrat que és fonamental, per trencar amb el monopoli de la gran distribució, apostar per circuits curts (mercats locals i de pagès, venda directa, grups i cooperatives de consum agroecològic...), evitar intermediaris i establir relacions properes entre productor i consumidor, basades en la confiança i el coneixement mutu.

En aquest sentit, cal que les polítiques públiques es facin ressò de les demandes d'aquests moviments socials i donin suport a un model agrícola local, pagès, diversificat, orgànic, i que es prohibeixin els transgènics, es promoguin bancs públics de terres, una llei de producció artesana i un món rural viu. En definitiva, una pràctica política al servei dels pobles i l'ecosistema.

10. Bibliografia

- ANTENTAS, J.M. i VIVAS, E. (2009) «Internacionalismo(s) ayer y hoy» *Viento Sur*, 100: 33-40.
- BELLO, W. (2008) «Cómo generar una crisis mundial de los alimentos: lecciones del Banco Mundial, el FMI y la OMC» en: <<http://vientosur.info/spip.php?article605>> (02/05/2017).
- BELLO, W. (2009) *The Food Wars*. Londres: Verso.
- BORRAS, S. (2004) *La Vía Campesina*. Amsterdam: Transnational Institute.
- CASTRO, N. (2017) *La dictadura de los supermercados*. Madrid: Akal.
- DAVIS, M. (2006) *Planet of slums*. Londres: Verso.
- DESMARAIS, A. A. (2007) *La Vía Campesina. La globalización y el poder del campesinado*. Madrid: Editorial Popular.
- FUNDACIÓ TERRA (2006) «Seguretat alimentària». *Perspectiva ambiental*, 36: 1-32.
- GARCIA, F. (2008a) «Especulandia. Introducción a la especulación alimentaria» en: <http://www.noetmengiselmon.org/IMG/pdf/Especulandia_ACCD-2.pdf> (30/04/2017).
- GARCIA, F. (2008b) «Cultivando el desastre» en: <http://vsf.org.es/sites/default/files/cultivando_el_desastre.pdf> (02/05/2017).
- GARCIA, F. i RIVERA, M. (2007) «La revolución del supermercado: ¿producir alimentos para quién?». En MONTAGUT, X. i VIVAS, E. (coords.) *Supermercados, no gracias*. Barcelona: Icaria editorial. 33-45.
- GRUPO ETC (2005) «Concentración de la industria global de semillas» en: <<http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/47/01/commseedspafin.pdf>> (24/04/2017).

- GRUPO ETC (2008) «¿De quién es la naturaleza?» en: <<http://www.etc-group.org/es/content/informe-%C2%BFde-qui%C3%A9n-es-la-naturaleza>> (02/05/2017).
- HOLT-GIMÉNEZ, E. (2008) «La crisis mundial de alimentos: que hay detrás y qué podemos hacer» en: <<http://www.economiasolidaria.org/node/1926>> (02/05/2017).
- HOLT-GIMÉNEZ, E. i PATEL, R. (2010) *Rebeliones alimentarias*. Barcelona: El Viejo Topo.
- HOLT-GIMÉNEZ, E. i PEABODY, L. (2008) «De rebeliones por comida a la soberanía alimentaria: llamada urgente para reparar el destruido sistema alimentario» en: <<http://alainet.org/active/24201>> (02/05/2017).
- HOUTART, F. (2006) «¿Por qué los pequeños campesinos arroceros deben desaparecer en Sri Lanka?». En BORON, A. i LECHINI, G. (eds.) *Política y movimientos sociales en un mundo hegemónico. Lecciones desde África, Asia y América Latina*. Buenos Aires: CLACSO.
- INTERMON OXFAM (2005), «Goliat contra David. Quién gana y quién pierde con la PAC en España y en los países pobres» en: <<http://www.oxfamintermon.org/es/documentos/17/03/05/goliat-contradavid-quien-gana-quien-pierde-con-pac-en-espana-en-paises-pobres>> (26/04/2017).
- JONES, A. (2001) *Eating oil: food supply in a changing climate*. Londres: Sustain.
- McMICHAEL, P. (2006) «Feeding the world: agriculture, development and ecology». En PANITCH, L. i LEYS, C. *Socialist Register 2007*. Londres: Merlin Press. 170-194.
- PATEL, R. (2008) *Obesos y famélicos*. Barcelona: Los Libros del Lince.
- POLASKI, S. (2004) «Mexican employment, productivity and income a decade after NAFTA» en: <<http://carnegieendowment.org/2004/02/25/mexican-employment-productivity-and-income-decade-after-nafta-pub-1473>> (02/05/2017).
- RIECHMANN, J. (2003) *Cuidar la T(t)ierra*. Barcelona: Icaria editorial.

- ROBERT, M. (2002) «Captura de carbono en los suelos para un mejor manejo de la tierra» en: <<http://www.fao.org/3/a-bl001s.pdf>> (02/05/2017).
- ROSSET, P. (2009) «Fixing our global food system». *Monthly Review*, 61: 114-128.
- SOBERANÍA ALIMENTARIA, BIODIVERSIDAD Y CULTURAS (2010) «Recorrido por las luchas campesinas». *Soberanía alimentaria, biodiversidad y culturas*, 1: 3-10.
- STERN, N. (2006) «Stern review: the economics of climate change» en: <http://www.wwf.se/source.php/1169157/Stern%20Report_Exec%20Summary.pdf> (26/04/2017).
- VIVAS, E. (2008) *En pie contra la deuda externa*. Barcelona: El Viejo Topo.
- VIVAS, E. (2014) *El negocio de la comida*. Barcelona: Icaria editorial.
- VVAA (2001) «Declaración Final del Foro Mundial sobre Soberanía Alimentaria de La Habana (Cuba)» en: <<http://www.edualter.org/material/sobirania/declaracion%20cuba.pdf>> (02/05/2017).
- VVAA (2003) «Nuestro mundo no está en venta. Primero está la soberanía alimentaria de los pueblos ¡Fuera la OMC de la agricultura y la alimentación!» En: <<https://viacampesina.org/es/index.php/temas-principales-mainmenu-27/soberanalimentary-comercio-mainmenu-38/315-posicion-sobre-soberania-alimentaria-de-los-pueblos>> (30/04/2017).

Dades de l'autora

ESTHER VIVAS ESTEVE. Periodista especialitzada en nova política, moviments socials, agroalimentació i criança conscient. És docent en diferents universitats i forma part del Consell Científic d'ATTAC i del consell assessor de la revista Viento Sur.

L'economia de la desigualtat

Javier Coca Sánchez

Economista

Resum

La desigualtat s'està convertint en un dels principals problemes de la societat actual. Això dona com a resultat que cada vegada són més els estudis que els economistes realitzen sobre les desigualtats i les seves conseqüències.

Així, tractarem d'enfocar, des d'una vessant econòmica, el complex estudi sobre la desigualtat amb diverses parts que ens permetran fer un discurs sobre la desigualtat, les seves conseqüències i les alternatives que tenim davant la situació actual.

A la primera part tractarem el que entenem per *desigualtat* i, a continuació, una visió sobre els nivells de desigualtat actual. És una part per adonar-se, per escandalitzar-se inclús, d'allò que ja suposem que és la realitat actual. A continuació, ens centrarem en les principals variables per analitzar la desigualtat, cosa que ens permetrà conèixer millor les eines de què disposem per combatre la desigualtat. I finalment, una part positiva, una part en certa forma d'esperança, en què veurem les principals alternatives que suposen millores a la situació actual. Aquests canvis, que es produïrien progressivament, veurem que es donen en una doble vessant, en la pública, pel que fa a les decisions que es poden prendre de forma conjunta i organitzada mitjançant les institucions que han arribat a compondre el teixit social organitzat d'una societat cada vegada més

complex; i en la privada, respecte de les que ens donen eines per influir sobre aquesta societat i millorar-la com a individus, ja sigui com a consumidors, com a treballadors, mitjançant les empreses o la iniciativa econòmica, que, sense que ens n'adonem, transformen el món més del que ens pensem.

Trobarem així, una aproximació al món de la desigualtat actual que ens donarà eines pràctiques d'un problema que no s'acabarà perquè forma part de les societats complexes; es tracta de gestionar-lo i revisar-lo constantment com altres factors de les nostres vides modernes.

Paraules clau: desigualtat, economia, renda, societat, transformació, sostenibilitat.

L'economia de la desigualtat

Un home de cinquanta anys resident en un país desenvolupat que ha patit una crisi econòmica de la qual el país ja ha recuperat els nivells anteriors però ell continua sense haver recuperat els ingressos anteriors o la feina que li ha permès arribar-hi; una nena de cinc anys que viu a l'interior africà i que fa tot l'any que no estudia perquè l'escola on anava està tancada; un jove d'un país en desenvolupament que deixa els estudis perquè s'ha de quedar a casa a cuidar els membres d'edat més avançada de la seva família, amb problemes de salut.

La desigualtat no és un concepte, la desigualtat no són dades. La desigualtat són cares, cares de persones. Així, doncs, tractarem la desigualtat al món actual, com podem entendre les diverses visions d'aquesta desigualtat, quines evidències tenim avui dia d'aquesta desigualtat, com els economistes ens podem aproximar a la seva anàlisi i, finalment, quines actuacions, alternatives i millores podem trobar per fer d'aquest món un món menys desigual.

1. Però, què és la *desigualtat*?

La *desigualtat* és un concepte que pot tenir moltes definicions, fins i tot pot tenir una definició subjectiva en funció del que nosaltres entenguem. Per això, el primer pas per parlar de desigualtat és plantejar-nos què és per nosaltres la desigualtat.

I, per a això, ens hem de plantejar una pregunta anterior: què és la riquesa? I trobem novament un concepte subjectiu i que varia en el temps. El que nosaltres entenem per riquesa ens ajudarà saber algunes de les definicions clàssiques. Fa segles, en l'època en què l'economia era mercantilista, hi havia correspondència entre riquesa i la quantitat de diners que es tenien. La suma d'or, plata o monedes determinava la riquesa. Amb el descobriment d'Amèrica, a Espanya va arribar una quantitat molt elevada d'or i plata, però la Corona va fer fallida en diverses ocasions durant el mateix segle XVI i els següents. Els economistes de l'època es van preguntar com era possible, amb la quantitat de riquesa que tenien. I llavors van analitzar el que passava i van veure que tal com arribava el diner, se n'anava. Cap on? Cap als centres manufacturadors de l'època, fonamentalment als Països Baixos i al nord d'Itàlia i van comprovar que aquestes regions eren les que prosperaven. Llavors va haver-hi un canvi de concepció de la riquesa. A partir d'aquell moment la riquesa es va entendre, no com a quantitat de diners, sinó com a producció d'una regió. I des de llavors, la riquesa de les persones o de les regions es mesura per la capacitat de producció (el PIB modern) i no per la quantitat de diners que tenen els habitants d'un territori.

Llavors ens adonem que el que entenem pot canviar en el temps en funció del moment que ens trobem. I actualment ens trobem en un moment que aquest indicador (la producció) cada vegada representa molt menys el que entenem actualment per riquesa. La riquesa també pot incorporar altres variables, com la riquesa natural o variables immaterials com el coneixement (que podrien ser riquesa per nosaltres).

Així, darrerament, trobem que la majoria de tendències econòmiques enfocades a l'estudi de la riquesa, del benestar o de la felicitat de les persones van dirigides a nous indicadors que superen el concepte del clàssic PIB.

I és que l'economia, no ho oblidem, és una ciència social que es dedica a les persones i, sense elles, no tindria sentit. A vegades al món actual sembla que ens hem oblidat que l'economia està dedicada a les persones i a millorar-ne el benestar, i no a la part purament crematística de maximitzar beneficis.

Per tant, donades aquestes pinzellades sobre conceptes com *riquesa* o *economia*, què és la *desigualtat*? La desigualtat és la que representa la diferència d'allò que entenem com a riquesa.

Si pensem en riquesa com un valor social, que genera benestar i no com un simple indicador econòmic, veurem que llavors la desigualtat no és que uns tinguin més diners que uns altres, sinó que li donarem un nou enfocament. Desigualtat pot ser ara:

- La diferència d'oportunitats laborals
- La diferència en possibilitats d'educació
- La diferència en possibilitats de rebre atenció sanitària

I, llavors, la desigualtat econòmica no importa? I tant. Tan sols que ara no entenem la desigualtat centrada en la diferència de diners, sinó en les diferències entre les persones de desenvolupar-se en els àmbits personal, social i professional. Entès així, la desigualtat econòmica passa a ser més aviat una conseqüència de les desigualtats al món i no el valor central.

Aquest canvi de visió ens ajuda a centrar l'estudi a l'hora d'afrontar el problema de la desigualtat. Potser l'enfocament no hauria de ser la redistribució de diners, que efectivament pot ajudar a reduir les diferències, sinó a prendre mides encaminades a la reducció de les diferències mencionades anteriorment i que, només com a conseqüència, permetin reduir les desigualtats econòmiques al món.

2. Evidències de la desigualtat al món

La nostra experiència, les notícies que rebem del món, ja ens diuen que estem en un món desigual. Però, en quin grau? Quina és la desigualtat que hi ha? És un problema generalitzat? Va a més o s'està reduint?

Un dels darrers informes ens ha arribat d'Oxfam Intermón. Es tracta d'un estudi de gener de 2017 realitzat sobre l'Estat espanyol. Aquest informe, anomenat «Una economia per al 99%», ens deixa algunes evidències: «les tres persones amb més riquesa del país sumen la riquesa del 30% de població més pobre de l'Estat espanyol, unes 14,2 milions de persones».

D'altra banda, trobem que l'anàlisi inicial sobre la desigualtat sempre comença amb un estudi sobre la renda i sobre la renda per càpita. L'Estat espanyol encara no ha recuperat els valors d'abans de la crisi en cap dels dos indicadors.

A més, trobem que l'indicador de desigualtat conegut com a índex de Gini, que ens indica el nivell de desigualtat en una societat, no només ha augmentat (un 15,5% al període 2007-2015 segons l'informe amb dades d'Eurostat), sinó que és dels que més han augmentat a la Unió Europea, la qual cosa evidencia que ho hem fet pitjor en termes de creixement econòmic, i pitjor també en termes de igualtat en comparar-ho amb els països del nostre entorn.

També trobem que si dividim la població en decils (divisió en parts que representen el 10% de la població) el 10% més pobre ha disminuït la renda en més d'un 10%, mentre que els decils amb més renda són els que més han augmentat la seva riquesa, cosa que evidencia la informació anterior d'augment de la desigualtat al país.

En l'àmbit espanyol no sembla que l'evolució de la desigualtat sigui gaire positiva; però, i en l'àmbit mundial? L'augment dels països en desenvolupament ajuda a reduir les diferències globalment? Segons l'informe mundial de Credit Suisse de 2016 (Credit Suisse Global Wealth Databook 2016), trobem que el 8,2% de la població (amb ingressos superiors a 100.000 dòlars) tenen un 86,2% dels ingressos mundials (220,5 trilions de dòlars) i que el 91,7% de la població mundial (amb ingressos inferiors a 100.000 dòlars) tenen un 13,8% dels ingressos mundials (35,2 trilions de dòlars).

Acabarem amb un estudi del nivell de desigualtat actual als Estats Units. L'estudi «Wealth Inequality in America» va fer una enquesta per saber el que pensava la població sobre la distribució de la riquesa als Estats Units. Els resultats van mostrar tres dades: en primer lloc, la distribució ideal que pensaven els enquestats per als Estats Units; en segon lloc, la que pensaven que era la real, i, finalment, les dades informatives sobre la realitat actual. Trobem que l'ideal pel grup utilitzat per l'estudi atorgava un 30% dels ingressos totals al 20% més ric de la població (acceptant un cert nivell de desigualtat com a positiu per incentivar l'activitat i el progrés econòmic). Quan se'ls preguntava pel nivell que pensaven que tenia el seu país, el 20% més ric devia tenir casi un 60% dels ingres-

sos total i es mostrava diferència entre el seu ideal i el que pensaven que era la realitat. Finalment, les dades reals van mostrar que el 20% més ric tenia més del 80% dels ingressos del país, mentre que la resta del país (el 80% que inclou les rendes mitjanes) en total no sumava ni el 20% restant.

Són múltiples els estudis econòmics que evidencien que la desigualtat és un problema de la societat actual, que es pateix globalment i que es troba en diverses regions del món. I, per acabar, que la tendència que trobem aquests últims anys i dècades és que augmenta. Per tant, si la desigualtat és una evidència empírica, com es pot analitzar per buscar posteriorment solucions o millores?

3. L'anàlisi de la desigualtat al món

Un cop hem evidenciat que la desigualtat al món actual és un problema, ens podem apropar a saber com s'analitza? Quins indicadors se segueixen? D'aquesta forma podrem extreure'n solucions i alternatives que millorin la situació actual.

Els orígens de la desigualtat

Una de les formes d'aproximar-nos a l'estudi de la desigualtat és comprendre'n els orígens. Així, la història ens pot aportar una informació valuosíssima respecte a l'arrel del problema. Vegem alguns exemples de desigualtat que ens poden orientar.

En primer lloc, trobem que ja a la prehistòria apareixen les primeres desigualtats econòmiques. L'economia no és la mateixa que l'actual però ja existeix l'intercanvi, l'explotació de terres per a la producció i el treball. I trobem que ja en aquests estadis inicials es generen unes desigualtats evidents. És a dir, que les desigualtats econòmiques no s'inicien amb un model econòmic capitalista injust, sinó que l'origen es troba en l'organització de les primeres societats. No és aquesta una defensa del model econòmic actual, sinó la constatació que l'origen de la desigualtat prové de les organitzacions socials i de la seva evolució cada vegada més complexa. Així, trobem evidències prehistòriques de desigualtat en les restes arqueològiques o en enterraments funeraris, on es veuen desigualtats socials i econòmiques.

A l'inici del feudalisme, a prop de la Revolució de l'Any Mil, trobem que les desigualtats encara es manifesten i que fins i tot tornen a agafar un cert impuls. Mai havien desaparegut, però unes determinades persones comencen a acumular uns capitals que facilitaran un canvi econòmic i social important que es donarà amb l'inici de l'edat moderna. Així, veiem no només el canvi esmentat al primer apartat sobre el descobriment d'Amèrica, sinó que trobem el cas de la reforma religiosa impulsada per Luter. Aquest canvi, que pot semblar únicament religiós, ha transformat les economies de tal forma que encara 500 anys més tard trobem una clara diferenciació entre el que és el nord d'Europa més desenvolupat i un sud més endarrerit econòmicament, on, un dels motius fonamentals va ser la diferent percepció en el progrés mitjançant el treball i l'evolució econòmica entre una mentalitat protestant més conscient de les seves possibilitats de progrés personal mitjançant l'activitat econòmica i una més catòlica. Així, veiem com la desigualtat es genera molt abans de l'actual sistema capitalista i de les formes més diverses.

Ja al segle xx podem llegir les teories sobre desigualtat de John Maynard Keynes, que al seu llibre *Conseqüències econòmiques de la pau* va reforçar la idea que les desigualtats econòmiques no eren intrínsecament negatives i que durant la segona meitat del segle XIX havien generat un cert creixement i progrés a causa de la riquesa acumulada per algunes persones que van permetre inversions privades, per exemple en la xarxa de ferrocarrils alemanya, que amb una redistribució més gran potser no s'hauria arribat a fer, i que va generar un gran benefici econòmic i social a les posteriors generacions. Òbviament, l'enfocament de Keynes clarament social no xoca amb la seva idea de desigualtat. Simplement reconeix que un cert nivell de desigualtat a causa de la diferència de generació de riquesa pot ser positiu, però, posteriorment, quan va desenvolupar les teories keynesianes de suport mitjançant l'intervencionisme de l'Estat, aclareix que l'Estat ha d'assumir unes funcions estabilitzadores perquè aquesta desigualtat no augmenti contínuament. És a dir, el que es pretén no és eliminar la desigualtat, que es considera intrínseca a les organitzacions socials complexes, sinó la regulació i la limitació mitjançant el factor estabilitzador de l'Estat, que hauria d'augmentar la despesa pública en períodes de recessió o estancament econòmic i reduir la despesa pública en moments de creixement econòmic per evitar la formació de bombolles econòmiques.

Com hem vist, són moltes les lliçons sobre desigualtat que es poden extreure del nostre passat, però quines lliçons en podem extreure actualment? Antoine Kernen al seu article «L'augment summament desigual de la riquesa xinesa» de 2008 diu: «En trenta anys, la igualitària societat xinesa s'ha convertit en una de les que presenten més contrastos de tot el món. Així ho posa de manifest l'evolució del quocient de Gini (que expressa un índex en què 0 és la màxima igualtat i 1 la màxima desigualtat), que ha passat de 0,28 a 1980 a 0,469 a 2007 segons l'informe del PNUD sobre desenvolupament». És a dir, tot i l'augment de la renda a la Xina durant aquestes darreres dècades, que ens pot semblar que suposa un augment d'un país en desenvolupament i, per tant, una igualació de rendes amb els països desenvolupats, trobem que aquest creixement ha estat profundament desigual, la qual cosa ha donat una minoria xinesa de molta riquesa, que competeix amb les grans fortunes occidentals, però amb un nivell de desigualtat que continua augmentant en els països.

En la mateixa línia trobem l'article de Sophie Body-Gendrot «Les desigualtats socials a les ciutats nord-americanes», en el qual diu que «segons un informe de l'ONU publicat a l'octubre de 2008, algunes grans ciutats dels Estats Units —com Nova York, Washington, Atlanta o Nova Orleans— presenten nivells de desigualtat comparables amb les africanes». És a dir, en el nivell de desigualtat dels Estats Units, que ja és molt elevat en comparació amb la resta de països desenvolupats, trobem algunes ciutats amb índexs de Gini molt elevats que donen uns nivells de desigualtat comparables amb els d'algunes ciutats africanes, profundament desiguals.

Això ens dóna una idea no només de l'actual desigualtat al món sinó de la seva evolució, cada vegada superior, i d'un abast cada vegada més generalitzat que afecta tant països desenvolupats com països en desenvolupament sense discriminar per nivells de renda i sense la manifestació que en societats amb un nivell de renda més gran la tendència sigui trobar una societat més equilibrada.

Els indicadors que tracten la desigualtat

D'altra banda, no només tenim les evidències i lliçons del passat i del present, també disposem d'eines que ens permeten, progressivament, endinsar-nos en l'anàlisi de la desigualtat.

Aquestes eines, en tot estudi, ja sigui fet per una ONG activista i denunciadora de les injustícies socials, com fet per un banc o una consultoria que reflecteix els nivells de desigualtat actual, comencen per l'anàlisi de la renda total o de la producció total (que en determinats casos podríem assimilar al producte interior brut o PIB). Aquest no és un indicador de desigualtat però sí que ens dóna una informació inicial sobre diferències. No obstant això, és el punt de partida i que ens informa de les primeres diferències: hi ha països amb rendes elevades i d'altres amb rendes baixes. Aquest indicador no ens informa de la desigualtat d'una societat, ja que, a continuació, trobem un altre indicador que és la renda per càpita. Aquest índex ens dóna una informació més acurada que l'anterior, ja que si dividim la renda d'un territori (país, regió, ciutat) per la seva població, ens dóna informació més exacta del nivell de riquesa d'una societat. D'aquesta forma, societats amb rendes totals elevades però amb molta població, corregirien aquest efecte amb aquest segon indicador, en què veuríem millor les societats que realment tenen un nivell de vida superior que d'altres.

Tot i així, aquests dos indicadors són indicadors de riquesa i no es poden considerar indicadors de desigualtat. Podem trobar països de renda elevada amb un elevat grau de desigualtat, com podem trobar de la mateixa forma països de renda baixa igualment amb un alt grau de desigualtat. Així, arribem al següent concepte bàsic de desigualtat, que és el mencionat índex de Gini. Aquest índex mesura la desigualtat d'un grup, és a dir, independentment que un grup sigui de renda elevada, mitja o baixa, com està distribuïda aquesta renda. Així, trobem un índex entre 0 i 1 en què valors aproximats a 0 indiquen un elevat nivell d'igualtat i països amb valors més propers a 1 indiquen una desigualtat interna més gran. I què en podem treure d'aquest indicador actualment? Diverses lliçons. D'una banda, la tendència durant aquests últims 200 anys ha estat augmentar progressivament des de nivells del 0,43 el 1820, fins a nivells de 0,68 actualment. Així, tot i que el sistema modern capitalista no és l'origen de les desigualtats que patim al món, sí que veiem que l'actual sistema capitalista tendeix a generar desigualtat.

D'altra banda, podem extreure informació encara més rellevant en analitzar l'evolució en el temps, no només global sinó dels diferents països. I el que trobem és que una sèrie de països han generat una tendència

que ha permès mantenir la ràtio de desigualtat i fins i tot millorar-la. Aquesta sèrie de països són França, Alemanya, Bèlgica, Noruega, Suècia, Itàlia, Austràlia..., països que han introduït des de mitjan segle xx un sistema del benestar que sosté la societat mitjançant un estat intervencionista i una sanitat i una educació universals i gratuïtes. Mentrestant, altres països que han optat per mesures més liberals també han generat creixement econòmic, a vegades fins i tot en un nivell superior, però a la mateixa vegada han continuat augmentant el seu nivell de desigualtat, com és el cas dels Estats Units, la Xina o determinats països d'Amèrica del Sud.

No és l'objectiu triar entre un model més liberal o més intervencionista de cara a la creació de creixement econòmic, en què tenim economistes en ambdues tendències, sinó tan sols posar en evidència que, depenent de les polítiques adoptades en el temps, sí que es pot influir en l'evolució del nivell de desigualtat de les economies, tot mantenint un model capitalista.

Però l'anàlisi de la desigualtat al món no s'atura aquí. Cada vegada trobem nous indicadors amb més força que pretenen adaptar-se als canvis econòmics i socials del món actual. En societats d'opulència o abundància, en què les necessitats bàsiques acostumen a estar satisfetes i part del consum es dedica a cada vegada en major part a béns que no són de primera necessitat, com ara l'oci, l'indicador del nivell de renda cada cop ens indica en menor grau el nostre nivell de vida, i comencen a ser més rellevants indicadors més complexos i amb més variables socials que no simplement el nivell de renda, que pot ser un bon indicador per a societats en desenvolupament o en procés d'industrialització.

Així, trobem diversos indicadors. Un és l'índex de desenvolupament humà (IDH), que combina la renda amb un nivell d'educació i un de sanitat. Tot i que no és un indicador perfecte de nivell de vida o benestar (perquè no n'hi ha), sí que ens parla millor del nivell de vida en societats desenvolupades. També trobem altres indicadors, com podria ser el Happy Planet Index, un indicador establert per la New Economics Foundation, una fundació del Regne Unit que ja fa anys que intenta fer una classificació segons la felicitat existent als diversos països i valora d'aquesta manera el nivell de benestar de la població. No és un indicador però sí que és destacable l'índex de felicitat de Bhutan, una manera de

mesurar el benestar dels ciutadans al país petit de l'Himàlaia que ja fa tres dècades que valora i aplica polítiques nacionals i locals en funció dels resultats obtinguts per la seva valoració sobre la felicitat de les diverses comunitats, en lloc de basar les decisions polítiques en la producció, com fan els països occidentals, que, per exemple, basem en el nivell de renda polítiques tals com els fons agraris europeus (FEOGA) o els d'estructures (FEDER) entre d'altres.

En conclusió, trobem que hi ha moltes eines que ens apropen a entendre i a tractar el nivell de desigualtat en una societat. Començant per entendre'n l'origen recolzant-nos en la història o d'utilització d'indicadors socioeconòmics que adaptem amb el temps per mesurar, indicar la situació de la societat en un moment determinat i, finalment, adoptar polítiques i prendre decisions que permetin la continuïtat i la millora dels nivells de benestar assolits.

Així, un cop vistes les principals eines que tenim al nostre abast per orientar-nos de cara a combatre l'augment continu de la desigualtat amb l'actual sistema capitalista, és hora de veure quines solucions i mesures podem aplicar.

4. Pensant solucions

D'una banda, hem vist com la desigualtat no és fruit de l'actual sistema econòmic capitalista, però, de l'altra, hem comprovat com l'actual sistema capitalista fa augmentar aquestes diferències i, a més, depenent de les polítiques i comportaments adoptats durant dècades, podem veure diferències, no només per controlar la desigualtat sinó fins i tot per reduir-la.

Així, doncs, sí que és possible influir en la desigualtat al món actual prenent mesures perquè aquesta es comenci a reduir al mateix temps que la societat continua evolucionant. A continuació, veurem quines són aquestes solucions o mesures que poden influir en la reducció de les desigualtats i que són a les nostres mans.

Aquí no parlem de mesures que poden semblar utòpiques com la redistribució abrupta de la riquesa o de la nacionalització dels factors productius o una planificació econòmica a l'estil d'experiències en països comunistes. Parlem de la demostració empírica que en els països on s'han pres mesures polítiques que intervenen en l'economia (mitjançant les regulacions, les organitzacions supranacionals, la implantació d'una

economia del benestar mitjançant un accés universal i gratuït a drets com l'educació o la sanitat), han millorat la desigualtat respecte d'altres països amb nivells de creixement econòmic similars (desenvolupats amb desenvolupats, o països en desenvolupament respecte de països en desenvolupament). Tots som conscients dels inconvenients de tenir unes institucions intervencionistes, ja que podrien frenar el creixement econòmic (d'aquí ve que molts economistes prefereixin l'aplicació de mesures liberals enfocades a la mínima intervenció als mercats), podrien prendre mesures equivocades, es podria patir un nivell de corrupció i de connivència amb els poders econòmics que perjudiquessin la globalitat de la ciutadania. Però, tot i així, al que aquí ens referim és a l'evidència que hi poden haver mesures que limitin i fins i tot redueixin el nivell de desigualtat de les societats actuals, tot amb els riscos que suposa i que, per tant, generen una necessitat de gestió. Però, independentment del color del govern o del nivell de corrupció en un determinat país, trobem que tots els països que han aplicat aquestes polítiques donen resultats similars de reducció de la desigualtat, i força a les teories que incorporen la intervenció pública com a eina útil.

Per tant, si hem vist com el model econòmic, les polítiques i els comportaments de les persones influeixen en els nivells de desigualtat d'una societat, la pregunta següent és: hi ha algun pla global?

Tot i que no podem parlar de l'existència d'un pla global, ja que avui dia els principals òrgans decisors continuen sent els estats, el que més se sembla a l'elaboració d'un pla global ha sorgit dintre de l'Organització de les Nacions Unides (ONU).

En aquest organisme l'exprimera ministra de Noruega Gro Harlem Brundtland el 1987 es va referir al desenvolupament sostenible amb aquesta definició: «El desenvolupament sostenible tracta de satisfer el desenvolupament de les generacions presents sense comprometre la capacitat de les generacions futures en respondre a les seves». Tot i així, aquesta definició és molt àmplia i abstracta perquè sigui un punt inicial des d'on es pugui actuar.

Amb el temps aquest concepte inicial de *desenvolupament sostenible* va arrelar en les cimeres de Rio el 92 amb la Cimera del Clima i el posterior Protocol de Kyoto o en la creació dels Objectius del Mil·lenni, en què es van acordar vuit punts (recordem, eradicar la pobresa extrema i la

fam, assolir l'educació primària universal, promoure la igualtat de gènere, reduir la mortalitat infantil, millorar la salut materna, combatre la sida, la malària i altres malalties, incentivar el desenvolupament sostenible i desenvolupar una aliança global pel desenvolupament), tots encaminats a mantenir el dèbil equilibri que conservem a les societats actuals i per lluitar per millorar tant de les condicions de vida de les persones com per reduir les desigualtats actuals.

Aquest pla, el 2015 es va convertir en els Objectius del Desenvolupament Sostenible, que pretenen d'igual forma transformar el món ara mitjançant disset objectius nous. Un dels quals, el número dotze, ens parla de la producció i el consum responsables, en què podem trobar mesures destinades a transformacions econòmiques en les pautes de producció i consum que poden beneficiar el desenvolupament i a la mateixa vegada la reducció de les desigualtats.

Aquest podria ser el pla global més destacat que tindriem actualment per transformar el món i aconseguir reduir les desigualtats. Tot i que ens hauria de semblar clarament insuficient per aconseguir una transformació del món actual, sí que és un punt de partida i és el més semblant a un pla global que tenim sobre transformació econòmica.

El model de producció de les societats està en constant transformació. I en aquests moments la direcció cap a on es dirigeixen aquestes transformacions es basa en dos pilars, a apropar-se a un sistema més sostenible, i a generar un model que permeti reduir les desigualtats. Aquests Objectius del Desenvolupament Sostenible, i en concret el número dotze, van encaminats a aquestes transformacions com veurem a continuació.

La producció i el consum responsable

Què ens pot aportar la producció responsable? Aquesta nova forma de producció que senzillament s'està introduint en l'actual sistema econòmic es basa en noves formes de transformació econòmica que, d'una banda, minimitzen els residus creats i, de l'altra, minimitzen el consum dels recursos naturals, principalment l'aigua, i finalment reutilitza la major part de la cadena de valor. Globalment és el que anomenem minimitzar la petjada ecològica, és a dir, l'impacte que generem al nostre entorn. Aquest canvi que estem vivint en el model de producció pot semblar clarament insuficient o fins i tot que pot ser una excusa per moltes empreses

per acabar produint de forma similar a la de sempre sense una veritable transformació. Però el que trobem és que moltes formes de producció, generalment organitzades per empreses, públiques o privades, han anat variant durant les darreres dècades. És difícil trobar casos d'empreses, de models de producció o de transformació i creació de béns i serveis, que fa unes quantes dècades tinguessin aquestes variables dintre de la seva planificació de la cadena de producció. Avui dia, tot i que és desitjable que es dugui a terme més intensament, trobem que moltes empreses contenen plans de reducció de consums, de minimització de despesa energètica o de recursos o de limitació o reducció dels residus generats per les mateixes empreses.

Però la producció responsable també té una important vessant social. Un exemple clar i des de l'experiència personal, i dels que n'existeixen cada vegada més i amb volums importants de finançament, pot ser la creació d'empreses en diversos països africans dedicades a la transformació de l'anard, fruit sec que creix en un percentatge important de la producció mundial a regions sud-saharianes, i que poden augmentar la generació de valor afegit i a la vegada aportar a la reducció de consum de recursos i reducció de contaminants al model actual. Una empresa local, que pugui transformar el producte al lloc d'origen del recurs, que generi llocs de feina i beneficis, però no només això, sinó que pugui anar més enllà, amb plans empresarials concrets per reduir els consums de recursos, valorar, calcular i controlar les reduccions de contaminants a l'atmosfera o l'aportació social mitjançant beneficis en l'àmbit de la salut o de l'educació en territoris rurals controlats.

Cada vegada són més les empreses i projectes que en diferents països no només procuren la generació d'activitat econòmica, de generació de beneficis o de llocs de feina (paràmetres principalment econòmics), sinó que inclouen l'impacte social amb beneficis allà on abans no s'arribava o l'impacte a la natura i al consum dels recursos disponibles. De la mateixa manera trobem que està augmentant el volum de finançament d'entitats financeres que miren no únicament el balanç o els resultats econòmics de les inversions, sinó també els resultats socials, culturals o medi ambientals. Tant als Estats Units com a Europa o als països en desenvolupament, mitjançant la creació de nous projectes, trobem un augment exponencial d'aquest nou tipus de finançament. I no només del finançament aliè o mitjançant préstecs, més recentment trobem com

l'apartat de finançament com a capital social (àngels inversors, finançament col·lectiu, capital risc) també augmenta en els projectes i empreses que inclouen plans de gestió sobre valors socials, medi ambientals o de minimització de la petjada ecològica. Això no fa gaires dècades no existia. Tant el finançament com a capital, tant el finançament com a deute, com la creació de projectes de transformació productiva únicament valoraven els resultats econòmics, o si es valoraven altres qüestions, acostumaven a ser a molt petita escala i d'associacions o fundacions que feien projectes que eren per si sols incapaçs de transformar l'economia. Aquí hem arribat, i quasi ni ens n'hem adonat, entre altres motius, perquè això és, com es pot pensar, encara insuficient.

I el consum responsable? Què ens pot aportar? Com participa de la transformació econòmica i de la contribució a la reducció de les desigualtats al món actual?

El consum responsable es diferencia del consum tradicional per característiques diverses:

En primer lloc, el consumidor actual disposa de més coneixement i té més informació. El progrés tecnològic i el nivell educatiu més gran permeten que el consumidor tingui de forma més senzilla més informació respecte del que es produeix i com es produeix al món.

En segon lloc, el consumidor té cada vegada més consciència. Mentre que anteriorment un consumidor es podia limitar a consumir o a triar el producte més econòmic, actualment el consumidor en global està més preparat. Fruit d'aquest desenvolupament, té més consciència que el fa ser més exigent i que el pot fer canviar de productor si no està satisfet o si pensa que la forma de produir pot ser no prou ètica segons la seva opinió. Podem trobar casos en la gran distribució americana o en la banca europea en què es donen situacions de clients que formen part d'empreses d'aquests sectors amb una vinculació més profunda que la simple compra. I fruit d'això poden rebre, per exemple, una revista amb una determinada periodicitat en la qual el consumidor pot veure els projectes que les empreses porten a terme. Si aquests projectes i formes de relacionar-se amb els proveïdors dels béns (supermercats) i serveis (inversions de banca) no semblen adequats, aquests consumidors podrien canviar d'empresa per satisfer les seves necessitats. És a dir, la pressió consumidora respecte a un millor coneixement dels productes i de la forma de produir-los poden afectar positivament els canvis dintre del model productiu actual.

En tercer lloc, el consumidor coneix millor l'origen dels productes i la seva forma de producció. Fa unes quantes dècades, els consumidors difícilment podien saber com es produïen els béns que compraven o quin n'era l'origen. Darrerament trobem molta més informació, fruit del canvi que estem experimentant, tant dels països d'origen dels productes que consumim, com de la seva forma de produir-los. Això fa que la notorietat que pot tenir una empresa en forma de publicitat negativa si surt alguna notícia respecte del país on està produït o de la seva forma de produir, sigui molt més gran i pugui afectar l'opinió pública. Així, les empreses, a poc a poc, intenten prendre midex per evitar aquestes conseqüències perjudicials. I cada vegada són més els estudis que surten respecte de la producció d'aliments, la producció de tèxtils, o la producció de productes tecnològics, i també més gran la notorietat d'experiències negatives comunicades pels consumidors, ja sigui a través dels mitjans de comunicació tradicionals com de les noves formes de comunicació en xarxa. Això força que moltes vegades les empreses hagin de canviar els seus models productius i les seves decisions empresarials.

En últim lloc, trobem una transformació en què el consumidor pressiona les institucions públiques per arribar allà on no arriba. És a dir, el consumidor, tot i que influeix en l'economia amb les decisions que pren, moltes vegades té la sensació que no pot arribar o lluitar contra els grans grups multinacionals i es pot sentir indefens. Però, cada vegada més, trobem que aquests grups de consumidors, per iniciativa privada, poden pressionar les institucions públiques perquè siguin aquestes les que limitin les accions dels grans grups multinacionals. Aquests moviments responen a una necessitat relacionada amb l'evolució de la societat, que aposta i demana per la modificació de determinades conductes o decisions preses en l'àmbit al qual el ciutadà com a individu no pot arribar.

Troblem molts exemples actualment, protestes contra la producció de productes transgènics, contra la permissivitat de condicions laborals que no s'acceptarien als nostres països o contra tractats de lliure comerç. Aquest darrer és un clar exemple de l'efecte positiu que pot provocar la implicació més gran del consumidor mitjançant la pressió a les institucions. Segons la meua opinió, el més positiu d'aquestes actuacions no és si el resultat final és que es firma el tractat o que no es firma, sinó que la simple implicació de la ciutadania transformarà aquestes decisions.

Després de moltes protestes, iniciatives o xerrades informatives, trobem que els qui prenen les decisions, fruit de la pressió social, han hagut de canviar moltes coses, parts de l'acord, la transparència de les negociacions o la incorporació, tot i que a vegades testimonial, de les organitzacions consumidores afectades per l'acord que sigui. Això és un canvi, això és una transformació, i abans no existia aquesta eina que permet controlar i interferir acords als quals l'individu en cap cas pot arribar. Segurament no és suficient en molts casos i s'hauran adoptat decisions que poden perjudicar tercers però el que és cert és que aquesta forma de pressió i d'intervenir en grans decisions no ha arribat a desaparèixer sinó que la tendència serà a augmentar en importància.

Així, doncs, veiem moltes formes amb què el consum responsable s'està introduint en la nostra societat i afecta la forma de relacionar-nos econòmicament. Moltes són les formes de dur a terme aquest consum responsable; les més destacades poden ser els productes agrícoles de proximitat, els productes orgànics, la producció de tèxtil o altres sectors en condicions laborals i ambientals respectuoses i contrastades o alternatives com la banca ètica o el comerç just. Totes aquestes iniciatives, lluny de representar un món ideal, representen els canvis que estem patint en l'economia actual i com el consumidor intervé en la seva transformació.

Finalment, trobem que una de les claus per entendre l'aportació de la producció i el consum responsable dintre de la transformació econòmica cap a un model més sostenible i menys desigual està determinada per la correlació entre ambdues perquè vagin evolucionant de forma paral·lela. Seria un error pretendre que es produís un canvi al model de producció cap a un de responsable sense que el consum canviés, ja que aquestes iniciatives d'emprenedors motivats i conscients fracassarien. De la mateixa forma, si únicament els consumidors canviessin i les empreses continuessin produint de la forma tradicional, no es tindria opció del canvi. Així, només un augment constant tant de la producció com dels que seran consumidors d'aquestes opcions en permet el desenvolupament i la influència en la transformació en la societat que vindrà.

En l'àmbit global

Les solucions i alternatives que hem plantejat en l'apartat anterior es fonamenten en l'actuació de la iniciativa privada, empreses i consumidors que transformen el món. En l'àmbit global també hem vist la planificació mitjançant els Objectius del Mil·lenni o els Objectius del Desenvolupament Sostenible. Tot i així, també es pot aportar des d'aquesta visió a la transformació. Potser una de les necessitats més urgents és modificar a l'hora de valorar la generació de riquesa i producció com a estats.

Actualment trobem una tendència cada vegada més pronunciada a dir que la forma en què comptabilitzem la nostra riquesa o producció és inadequada i pot arribar a ser contraproduent i empobrir-nos. Les principals crítiques van dirigides al fet que no comptabilitzem la degradació dels nostres recursos naturals o el valor dels humans en la comptabilitat nacional. No és el mateix una empresa que ingressa una determinada quantitat fruit de la seva activitat econòmica, o que genera la mateixa quantitat mitjançant la venda d'un immoble. L'immoble l'haurà de restar del seu balanç i no li generarà benefici mai més, a diferència de la seva activitat habitual, que no hipoteca el seu futur. En canvi, a l'hora de saber si un país creix o decreix, no tenim en compte el valor dels éssers humans o la degradació dels recursos naturals. Si un país produeix una quantitat desforestant en part del seu territori, això s'hauria de comptabilitzar i restar dels actius del país. Però això no es té en compte actualment, per això no podem saber si un creixement del 3% d'un determinat país és un creixement (ha produït més sense perjudicar la capacitat de produir i de viure al futur) o si fa anys que es genera decreixement fruit de l'impacte de la destrucció dels nostres recursos. Com veiem, aquestes diferències van en línia a les definicions que s'empren per indicar el que és un desenvolupament sostenible.

Però, aquests canvis globals que són necessaris i que encara no tenim entre nosaltres, no impliquen un canvi de model econòmic o una invitació a aturar el creixement il·limitat; simplement indiquen que hauríem de mesurar millor el que estem fent per poder saber si realment estem creixent o ens estem enganyant des de fa anys. Una altra qüestió diferent és indicar com a positiva la possibilitat d'aturar el creixement il·limitat com a objectiu i transformar-lo per un estancament o un de-

creixement. La teoria que té més força des de fa anys és la del «decreixement econòmic» de Serge Latouche; aquesta teoria diu que una societat desenvolupada pot millorar encara més el seu benestar tenint com a objectiu la reducció de la seva producció (PIB) anual.

Hi ha estudis econòmics que recolzen en aquestes propostes. S'han trobat ciutats on s'ha augmentat l'eficiència econòmica (per exemple, modificant el transport de mercaderies cap al ferrocarril en lloc de carretera, gestionant en línia els moviments de les mercaderies per evitar viatges inútils, problemes per servir material, o també millorant el manteniment de maquinària, elements de transport, pneumàtics...); tot mesures destinades a millorar l'eficiència en l'intercanvi econòmic i el nivell de benestar d'una ciutat, i com a resultat es va obtenir que algunes van donar com a resultat una reducció del PIB del 50%. Llavors trobem que podem prendre mesures que poden millorar el benestar i que com a conseqüència redueixen el PIB posant en dubte la necessitat d'utilitzar aquest paràmetre com a indicador de desenvolupament econòmic. També trobem altres comparacions entre ciutats, on s'ha donat que ciutats amb més conflictivitat (compra d'armes, utilització de la justícia per resoldre conflictes, més nivell de divorcis o més despesa en seguretat privada) dona com a resultat un PIB superior que altres ciutats amb activitats econòmiques similars però amb un grau de conflictivitat més petit.

Això ens diu que arribarà el moment que haurem de distingir entre la producció que ens aporta benestar i la que ens n'allunya. Actualment no ho podem diferenciar perquè tot s'agrega i potser el tant per cent de PIB inútil o perjudicial ha augmentat en aquestes darreres dècades i l'hem tractat com a signe de progrés econòmic. No ho sabem, però ho sabrem.

Conclusions

Tot i que parlar de temes globals com la desigualtat o el sistema econòmic ens porta directament cap a la dispersió i la seqüència d'idees que s'expandeixen com les ones provocades per una gota, intentarem acabar fent un recull concret d'aquestes idees diverses que es podrien tractar de forma independent i amb més extensió.

1. La desigualtat forma part de la nostra societat i de la nostra història. No està creada per un sistema econòmic determinat per injust que pugui semblar o que ho sigui. Per poder lluitar contra la desigualtat i prendre mesures adequades cal ser-ne conscients, acceptar-ho i entendre que s'ha de gestionar.

2. Obligar a la igualtat difícilment tindrà èxit. Hi ha hagut alternatives a la història en què s'ha intentat planificar i redistribuir la riquesa. Es difícil que aquestes iniciatives tinguin èxit, ja que tracten les conseqüències econòmiques de la desigualtat (la riquesa desigualment repartida) i no l'origen de la desigualtat (les diferències d'oportunitats laborals, les diferències en possibilitats d'educació o d'accés a la sanitat). Si es tracten les conseqüències, és a dir, el repartiment de la riquesa, en poc temps tornarem a tenir un problema de distribució de la riquesa.

3. Fer el contrari del punt anterior, i no fer res, amb l'excusa que la desigualtat és natural, no suposa una solució i ens deixa indefensos com a societat davant l'augment de desigualtat.

4. La recerca i l'aplicació de solucions i alternatives que lluitin contra la desigualtat permetrà el manteniment i la millora del benestar de la societat. Sempre s'hauran de buscar solucions noves adaptades als nous temps.

5. La producció i el consum responsable formaran part de la següent transformació econòmica, i si ambdues no evolucionen a la vegada ens veurem abocats a un sistema econòmic que esdevindrà insostenible.

Donada aquesta recopilació, hem d'entendre la gestió de la desigualtat tal com entenem la gestió de la nostra salut. No busquem una solució ideal, única i permanent que ens permeti assolir la bona salut per sempre, un aliment o un tractament, sinó que som conscients que ens hem d'informar de la nostra salut, de les mesures que creiem més adequades, de formar-nos, però sabent que ens haurem de cuidar sempre i, si ho deixem de fer, podem perdre la salut. De la mateixa forma no hem de buscar una fórmula d'un economista social, implicat i motivat que solucioni els problemes de la desigualtat al món, mitjançant tractaments com la redistribució o la presa d'alguna decisió concreta, sinó que s'ha de tractar de forma que fem una gestió contínua en el temps. No hi ha solució definitiva, hi ha tractament i seguiment. Eines, moltes. Possibilitats, totes al nostre abast.

Per tant, el repte que ens espera com a societat és:

- Què: transformar l'actual «economia de la desigualtat».
- Qui: mitjançant polítiques i comportaments dels agents econòmics (persones, empreses, institucions).
- Com: per mitjà de polítiques públiques i comportaments privats (producció i consum sostenible).
- Per: «obtenir un món menys desigual».

Bibliografia

- BODY-GENDROT, Sophie (2009) «Las desigualdades sociales en las ciudades estadounidenses» en *El Estado del Mundo 2010*. Madrid: Ed. Akal.
- DAVIES, James; LLUBERAS, Rodrigo; SHORROCKS, Anthony; CREDIT SUISSE GLOBAL WEALTH DATABOOK 2016 (2016) *The Global Wealth Report 2016*. Credit Suisse Research Institute.
- KERNEN, Antoine (2008) «El aumento sumamente desigual de la riqueza china» en *El Estado del Mundo 2009*. Madrid: Ed. Akal.
- KEYNES, John Maynard (1987) *Las consecuencias económicas de la paz*. Barcelona: Ed. Crítica.
- LATOUCHE, Serge (2009) *La apuesta por el decrecimiento: ¿cómo salir del imaginario dominante?* Madrid: Ed. Icaria.
- OXFAM INTERNACIONAL (2017) *Informe: «Una economía para el 99%»*. Oxford: Oxfam GB.
- SINAÏ, Agnès (2009) «Crecimiento ecológico y decrecimiento» en *El Estado del Mundo 2010*. Madrid: Ed. Akal.

Dades de l'autor

JAVIER COCA. Economista i assessor financer per l'EFPA (European Financial Planning Association). Professor a la Facultat d'Economia i Empresa de la URV, té experiència en la creació i gestió d'empreses socials a l'Àfrica. També ha realitzat guies d'educació financera i participat en jornades sobre economia i desigualtat.

L'energia.

Clau de volta en la transició cap al consum i la producció sostenibles

Miquel Carrillo Ponce

Enginyer químic IQS i consultor en cooperació internacional

Resum

L'energia és el factor principal en el procés de transició cap a una societat veritablement sostenible. Transformar la nostra societat, les seves relacions de producció i consum, polítiques i socials, implica un canvi en la disposició, la producció i l'ús de l'energia. El procés de transformació industrial que li ha donat format no es pot explicar sense la injecció massiva d'energia, gràcies a l'accés barat i relativament senzill que ha tingut, i s'ha situat també al darrere de les relacions internacionals. L'accés per part dels països més industrialitzats, ateses les característiques de concentració geogràfica de les fonts tradicionals, ha estat un element sovint contrari a la promoció de la democràcia, la pau i dels drets humans.

L'Agenda 2030 de les Nacions Unides i els Objectius de Desenvolupament Sostenible la identifiquen amb aquesta centralitat en la transició, i concentren els seus esforços a millorar l'eficiència en l'ús i substituir les fonts no renovables, amb el propòsit d'allargar les reserves disponibles i complir amb l'agenda climàtica, alhora que malden per estendre la cobertura a tota la població mundial per millorar la qualitat de vida de manera general. Tot i així, sembla evident que caldrà combinar aquesta

agenda amb un enfocament que busqui la transformació en la manera de produir i consumir, tot alterant substancialment les bases econòmiques del sistema actual. L'energia, en qualsevol cas, és un dels eixos principals de les polítiques públiques i de l'acció de la societat civil que treballa per la sostenibilitat.

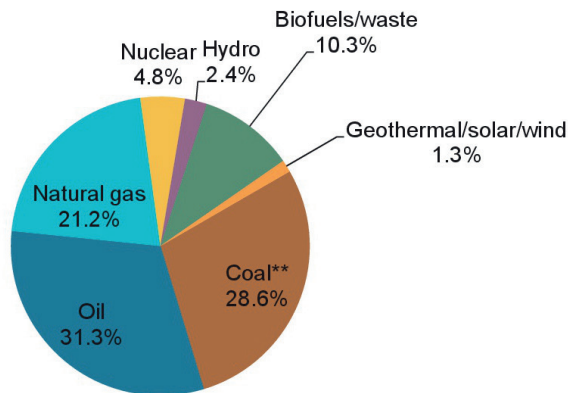
Paraules clau: energia, sostenibilitat, consum, ODS, transició, Nacions Unides, acció, societat, justícia global, transició energètica, energies renovables, eficiència energètica, polítiques públiques.

1. Com és el nostre consum energètic i com hem arribat fins aquí?

En realitat, sabem ben poca cosa sobre la nostra energia, sobre allò que mou el món i que l'ha fet tal com el coneixem actualment. Si demanem per la majoria dels conceptes emprats per descriure-la, fins i tot com a usuaris, l'equivalent a obrir i tancar una bombeta, com a regla general el públic demostra força inseguretat. Tot i ser conceptes del temari de l'educació bàsica, hom acostuma a no distingir entre ampere, volt i kilowatts hora i, per descomptat, desconeix el preu i la quantitat que en consumeix diàriament, des del punt de vista personal i col·lectiu. En el millor dels casos, sap què pot costar un litre de benzina.

De la mateixa manera, s'associa el concepte d'energia a electricitat i existeix una confusió absoluta sobre la diferència entre les fonts primàries d'energia i les distintes formes que pot prendre aquesta energia per ser utilitzada. Per exemple, l'electricitat acostuma a ser considerada com a quelcom «net», per definició, i s'ignora quines fonts han participat en la seva producció. El fet que els cotxes elèctrics no generin fums in situ els fa ecològics al cent per cent, sense entrar en més consideracions sobre com es carreguen les bateries; de la mateixa manera que els biocombustibles són un pas ferm cap a la sostenibilitat, per obra i gràcia del prefix verd amb el qual comença el terme. Evidentment, aquesta confusió es basa en gran part en el missatge construït pels mitjans de comunicació.

Imatge 1: Distribució mundial de fonts primàries d'energia (2014)

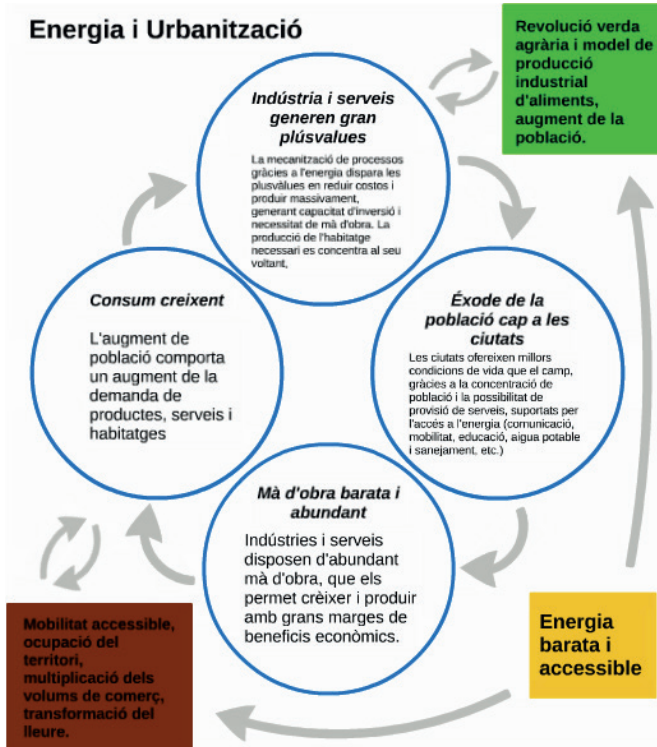

Tampoc es percep la major part de la despesa energètica en el conjunt de productes i serveis que utilitzem quotidianament. És una despesa pràcticament oculta, en molts casos. El públic no sent que les seves pròpies llars siguin un dels principals vectors de consum energètic, per exemple, o que el mateix transport tingui un pes tan important, a Espanya i la resta de països industrialitzats. De la mateixa manera, molt poca gent és conscient d'on ve l'energia que consumim: la mateixa noció elèctrica d'aquesta energia, ens fa oblidar o no pensar que pràcticament el 70% de l'energia que es consumeix a l'Estat espanyol¹ es produeix a països com Nigèria, Rússia o Algèria, entre d'altres, encarregats de subministrar-nos anualment petroli, gas i urani a canvi del 4% del nostre PIB. Espanya és, efectivament, al top ten de països importadors d'hidrocarburs a escala mundial i, pel que fa a la resta del món, la dependència dels combustibles fòssils continua sent absoluta: el 2014 només el 14% de l'energia primària del món provenia de fonts renovables. És evident que aquesta dependència de determinades fonts energètiques, força localitzades geogràficament i controlades per poques mans, ha constituït històricament un factor determinant en la geopolítica i la construcció d'un sistema de relacions i d'un determinat model econòmic internacional força allunyats de qualsevol concepció de la sostenibilitat global, com es veurà més endavant.

¹ IEA Energy Atlas.

1.1 L'energia dona forma al món

Des de la invenció de la màquina de vapor de Watt el 1774, l'aprofitament energètic ha transformat la nostra realitat i forma de viure, sense cap mena de dubte. La injecció massiva d'energia al sistema, juntament amb l'explotació del territori, matèries primeres i força de treball humana, són els factors que expliquen la Revolució Industrial i la construcció del sistema econòmic, sense entrar en els factors polítics i socials que, evidentment, també hi són presents i es retroalimenten d'aquesta transformació, de mida civilitzadora.

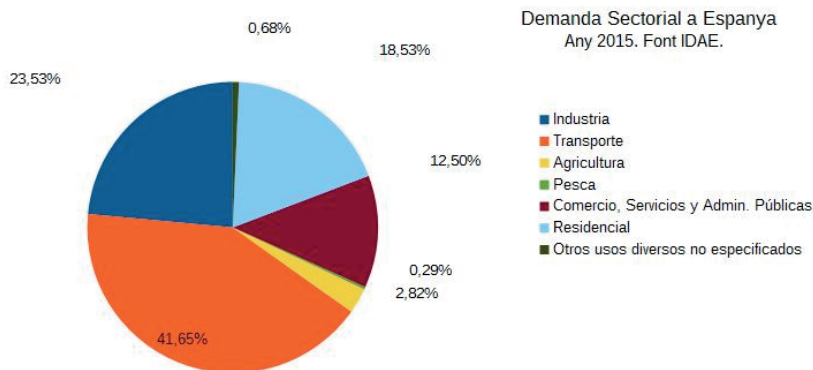
La disponibilitat d'energia accelera els processos d'acumulació de capital, en augmentar la productivitat de la indústria i l'extensió dels serveis, i ens transforma en una societat fonamentalment urbana en un breu lapse de temps, si ho comparem amb la trajectòria precedent de la humanitat. L'accés a l'energia té a veure, evidentment, amb la seva pro-

ximitat i el creixement de les xarxes de distribució, des de petits nuclis inicials, com poden ser les fàbriques, centres de producció, les mateixes mines o els ports i estacions on arriben vaixells i combois amb combustible. La generació d'excedent energètic a les naixents fàbriques o la facilitat comparativa d'accés amb una densitat elevada d'usuaris acceleren el creixement de ciutats que ofereixen millors condicions de vida amb relació al món rural, i disparen la demanda dels béns de consum propis produïts a les mateixes factories. Així s'activa un cercle (Imatge 2) que es retroalimenta, però que genera també grans bosses d'exclusió quan les xarxes de serveis públics no creixen a la mateixa velocitat que l'aflluència i l'establiment de la mà d'obra.

L'energia barata i accessible és, efectivament, un dels factors clau de l'acceleració del procés modern d'urbanització, però no l'únic: sense sortir del paquet tecnològic, la Revolució Verda agrària i les millores del model de producció industrial d'aliments, juntament amb les millores en salut, expliquen l'augment de la població urbana i mundial. D'altra banda, la mobilitat accessible i la creixent ocupació del territori fan multiplicar el creixement geogràfic de les metròpolis i dels volums de comerç, a més de la transformació del lleure, entre d'altres efectes. Es dibuixa així també una dualitat entre camp i ciutat, que té la seva relació global entre centre i perifèria (metròpoli-colònia), basada en el flux unidireccional d'entrades per la producció i en la divisió de feines, tipus de consums, etc., que alimenta també l'alienació de la població davant la procedència, els impactes i la manera d'aconseguir allò que alimenta el seu metabolisme com a habitants de la ciutat global. Sense dubte, una peça més del desconexament del sistema energètic abans referit, que no ajuda gens a la seva transformació.

1.2 Per a què fem servir l'energia?

L'energia forma part de l'esquelet del nostre model de vida i és present en totes les activitats i funcions del dia a dia. Actualment, la despesa més important és el transport, seguit de la indústria i els usos de l'habitatge, tal com assenyala la Imatge 3. Aquests tres sectors suposaven a Espanya gairebé el 84% del consum total l'any 2015, i en destacava el del transport amb prop d'un 42%.

La crisi econòmica iniciada el 2008 va repercutir sobretot en una certa davallada del nivell del consum relatiu associat al transport, vinculat a la mobilitat i al transport de mercaderies. El creixement del PIB dels darrers anys, però, fa recuperar progressivament els nivells previs a la crisi. També s'observa, en el cantó positiu, una millora en la intensitat energètica², igual que en les principals economies mundials.

Les fonts que asseguren aquest consum són bàsicament els hidrocarburs, amb una presència creixent de les energies renovables. Tot i així, al ritme actual, les reserves no arribaran a la fi del segle. L'estoc mundial acceptat per l'Agència Internacional de l'Energia el 2008 era en total de 1.126 TW, dels quals el 51% corresponia a reserves de carbó, petroli el 23%, gas natural el 19% i urani el 7%.

La meitat de les reserves corresponen al combustible fòssil més contaminant i, més enllà de la contaminació i la perillositat de l'energia nuclear, les reserves d'urani són molt escasses. Les noves reserves no eixemplen significativament els límits globals, en la pràctica: el jaciment de petrolis pesats de «Vaca Muerta» (Argentina), allarga el subministrament mundial uns dies, mentre que les estimacions més optimistes per l'Àrtic, no arriben a ampliar-les ni tres anys. A més, hi ha indicis de que part de les reserves de petroli d'Orient Mitjà, el 20% a escala mundial, estan sobredimensionades, allò que hom denomina *reserves polítiques* (Carles Riba Romeva, 2017).

Un consum dissenyat al voltant de la crema de combustibles fòssils ha fet que ampliar aquestes reserves hagi estat l'objectiu número 1. La

² La intensitat energètica és la quantitat d'energia que cal introduir al sistema per generar un rendiment econòmic determinat, en termes de PIB nacional.

hidrofracturació i l'explotació d'hidrocarburs no convencionals com les arenas bituminoses d'Athabasca (Canadà) o els petroli extrapesants de l'Orinoco (Veneçuela), han obligat inversions més grans i produccions més petites amb impactes ambientals més greus. Els EUA han intensificat durant el mandat d'Obama la seva aposta per aquesta tecnologia per guanyar independència energètica i poder defugir els conflictes associats al control d'aquelles «reserves polítiques» a l'Orient Mitjà, fet que ha tingut com a resposta una baixada de preus dels principals productors de petroli convencional per fer inviables econòmicament les explotacions d'hidrocarburs d'esquist extrems per *hidrofracturació*. De retruc però, s'han generat forts impactes ambientals, socials i territorials, dins i fora dels EUA, que tampoc poden ser justificats davant l'opinió pública a causa dels cicles de producció molt curts i escadussers.

1.3 La fi del creixement (o no)

La història dels dos segles precedents al nostre temps està condicionada per aquest progressiu dopatge energètic del sistema productiu i social, gràcies als avenços energètics que aconsegueixen aprofitar successivament, a escala massiva i amb una eficiència mai observada, el carbó, el petroli i l'urani. La primera onada industrial es basa, efectivament, en el vapor i el carbó; mentre que la segona, ja al segle xx, en els motors dissenyats per Otto i Dièsel. La importància primera del carbó, que ja en demostra la influència en la guerra francoprussiana de 1870 pel control de les mines del Ruhr, és substituïda pel petroli i escenaris més llunyans com l'Orient Mitjà. Des de la divisió de l'Imperi otomà fins als nostres dies, la història d'aquella part del planeta no s'explica sense activar la capa geològica dels mapes, per descobrir on es pot trobar petroli i com es pot dibuixar de la manera més profitosa fronteres i estats, en benefici de les potències industrials en el seu paper de metròpolis addictes a l'or negre.

La guerra araboisraeliana i la crisi del petroli del 1973, però, situen el món davant un escenari impensable fins llavors. Malgrat els primers indicis dels impactes sobre la salut i la naturalesa de la industrialització de les metròpolis colonials occidentals i el qüestionament de la fe dogmàtica en el progrés tecnocientífic³, ningú va pensar en els límits del planeta i dels seus recursos fins a l'embargament àrab de petroli i, en la

³ Conferència de Nacions Unides sobre el Medi Humà.

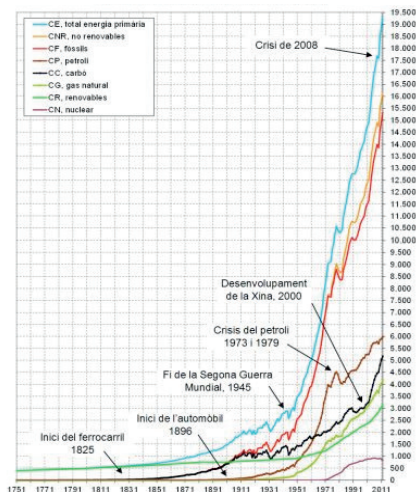
subsegüent necessitat d'introduir mesures d'estalvi energètic, encara que només fos per fer front a una pujada inaudita dels preus del combustible.

Per a alguns analistes, aquesta crisi va marcar la fi de la «edat d'or» del capitalisme, ja que el que va portar amb si va ser inflació, recessió i atur. La crisi econòmica es va agreujar el 1979 amb el nou augment dels preus que va provocar la Revolució Islàmica a l'Iran i l'inici de la guerra entre aquest país i l'Iraq el 1980. El món sobtadament va cobrar consciència de la seva dependència del petroli, especialment els països desenvolupats capitalistes (Armando Páez García, 2000).

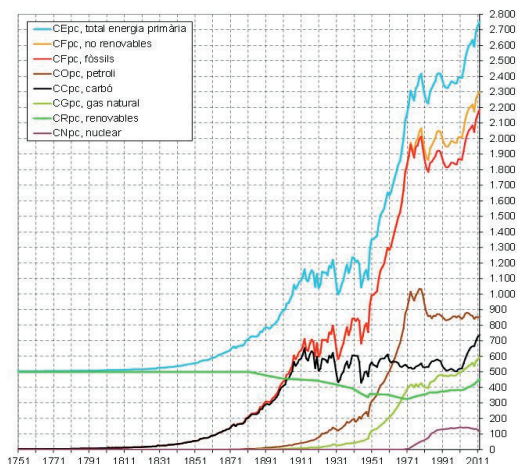
Efectivament, vist amb quatre dècades de perspectiva, l'encariment de l'energia, fins llavors un factor poc més que menyspreable en l'equació dels costos de producció, va coincidir amb el començament del declivi de l'estat del benestar a Europa. Els esforços desplegats durant aquests anys per mantenir una economia en constant expansió i acumulació, que assegurés la clau de volta de la pau social després de la Segona Guerra Mundial, si més no al Vell Continent, han estat considerables, però encara insuficients. A l'altra banda de l'Atlàntic, el discurs que el president Carter adreçava a la ciutadania dels Estats Units el 1977⁴, buscant la seva complicitat per evitar un nou hivern amb talls de subministrament com el que va viure el país arran de l'embargament, és malauradament vigent encara. Les condicions estructurals, les bases urbanes, territorials i econòmiques sobre les quals s'ha construït la primera potència del món, han fet molt més difícil una transició energètica cada cop més necessària. I al cap i a la fi, era més fàcil mantenir el domini militar global i molt difícil deixar d'alimentar el complex industrial militar.

4 Vegeu el discurs a <https://www.youtube.com/watch?v=hGfQR_JBKJc>.

Imatge 4: Evolució del consum energètic al món.

Imatge 5: Evolució del consum per càpita d'energia al món.

La crisi del Yom Kippur i la dels hostatges a l'Iran, pocs anys després, són, amb prou feines, petits daltabaixos en el del consum global d'energia (Imatge 4), dels quals el món es recupera fàcilment en la seva escalada exponencial cap a l'exhauriment de les seves reserves, gràcies a la diversi-

ficació de fonts. Les renovables apareixen en escena, però també l'energia nuclear pren una importància estratègica, igual que el gas o el carbó, especialment quan la Xina ingressa al club de les potències desenvolupades i acaba esdevenint la fàbrica del món. Molts dels resultats positius pel que fa a la reducció de la intensitat energètica de les antigues potències industrials (Imatge 6), tenen a veure amb l'externalització de la indústria cap a l'Orient llunyà, mentre que del cantó negatiu sobresurten els impactes que el consum massiu de carbó, la font energètica més bruta possible, té a les ciutats xineses. El consum per càpita, que podríem associar a la intensitat energètica, tampoc s'ha estabilitzat globalment, com indica la Imatge 5. Precisament, l'augment de la ineficiència energètica de la nostra societat es localitza en el creixement dels països dependents del carbó com la Xina.

2. Desafiaments del sistema energètic actual

Els reptes que presenta el nostre sistema energètic actual són grans i, en el fons, tenen a veure amb la insostenibilitat del sistema econòmic, polític i social que s'ha configurat. No s'entenen el nostre consum, la nostra mobilitat, les nostres ciutats i disponibilitat de territori o les relacions entre països sense l'actual sistema energètic, entre d'altres factors, és clar.

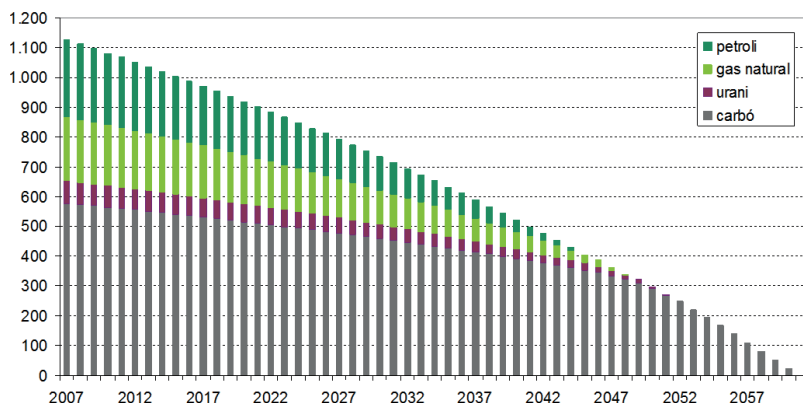
2.1 Com és el nostre sistema energètic?

Com s'ha vist anteriorment, el nostre sistema energètic està basat en fonts finites, que amb prou feines arribaran a la fi del segle actual (Imatge 7). Si mantenim les perspectives, i la corba no sembla que apunti el contrari, la demanda d'energia primària no acaba d'entrar en una zona, ja no de decreixement, sinó d'estabilitat.

La dependència massiva dels hidrocarburs el fa insostenible ambientalment: no només a causa de l'impacte de les emissions de CO₂ associades i el canvi climàtic, sinó també dels impactes que la mateixa activitat d'extracció de petroli, carbó i gas té sobre els ecosistemes. La necessitat d'ampliar la frontera extractiva, a més, obliga a rebaixar a la pràctica els estàndards ambientals i socials, de manera que les obligacions internacionals pel que fa a la consulta dels pobles originaris afectats per aquestes activitats és violada sistemàticament, entre d'altres estàndards d'aplicació internacional. Sense cap mena de dubte, els paràme-

tres tècnics d'explotació han millorat durant els darrers anys i amb ells han disminuït els impactes sobre els ecosistemes terrestres i marítics; però també és cert que la creixent disminució de reserves han portat les extractives fins a veritables santuaris naturals, com el Yasuní a la selva amazònica o a profunditats abismals, fins a la data inexplorables, i han augmentat l'espectre de possibles amenaces a la biodiversitat.

Imatge 7: Exhaustiment de les reserves de recursos no renovable.

Tot i la millora tècnica, moltes infraestructures són mantingudes deficientment, mirant d'aprofitar-les sense el degut manteniment o respecte pels seus períodes útils de funcionament amb els estàndards de seguretat actuals. Milers de quilòmetres d'oleoductes continuaran funcionant durant les properes dècades a territoris sensibles sense cap mena de vigilància, propiciant accidents i fugites. De la mateixa manera, la flota petrolera que solca els mars no compleix habitualment amb les exigències de seguretat, i periòdicament genera incidents greus a les costes de tot el planeta.

Efectivament, la producció de l'energia al món està centralitzada en relativament poques empreses i emplaçaments, que es troben lluny del punt de consum, tal que els riscos en el transport no són gens menyspreables, com s'esmentava abans. A la concentració geogràfica, que comporta uns interessos geopolítics evidents, se li uneix la concentració financera i tècnica en poques mans, especialment pel desafiament que suposa l'esmentat eixamplament de la frontera extractiva. Per raons d'eficiència en

les inversions en producció energètica, sempre s'han prioritzat els grans projectes extractius, i s'han obviat els impactes locals (normalment ocults a la major part de la població) i fins i tot els riscos i pèrdues en el transport: la mateixa energia hidroelèctrica s'ha basat durant anys en grans projectes que han desplaçat entre 40 i 80 milions de persones a tot el món, segons el mateix Comitè Internacional de Grans Preses⁵, i les pèrdues únicament per transport se situen de mitjana al món per sobre del 8%⁶.

2.2 Quins són els principals impactes que genera aquest sistema?

Si apliquem un enfocament centrat en la sostenibilitat, els impactes contraris del sistema energètic són diversos. Per començar, tal com assenyala el gràfic (Imatge 8), els preus de l'energia (si més no en forma de barril de petroli) des de 1973 experimenten una oscil·lació constant, molt sovint aliena a l'evolució de la disponibilitat de les reserves físiques i fàcilment manipulable pels països productors. El preu de l'energia repercuteix en la totalitat dels productes i serveis, la influència sobre l'economia mundial en general i, en particular, sobre la dels països productors, molt sovint construïts al voltant d'estructures colonialistes perpetuades fins als nostres dies, són gravíssimes. Pels països que no en depenen, d'altra banda, com ara el cas d'Espanya com ja s'ha vist, constitueix una font de desequilibri de primer ordre en la seva balança de pagaments.

Imatge 8: Evolució dels preus del petroli.

5 Bosshard, P. (2014)

6 Banco Mundial, 2017

D'altra banda, com ja s'ha esmentat, al canvi climàtic i altres impactes ambientals tal com la pèrdua de biodiversitat, cal afegir l'afectació de recursos hídrics, la desertificació i la pèrdua de sòls. Tot això, no només de l'explotació d'hidrocarburs: de nou, els grans embassaments hidroelèctrics suposen una amenaça al cicle hídric, a la biodiversitat o a la circulació de sediments, entre d'altres impactes. Per descomptat, a la llista d'impactes cal afegir la indeturable cadena de conflictes nacionals i internacionals pel control dels recursos, ben localitzats geogràficament, i el manteniment de models econòmics extractius i relacions colonials entre centre i perifèries, noves i antigues. Les democràcies lliberals no dubten a permetre la degradació dels drets humans, la corrupció i una baixa qualitat democràtica als països productors de la seva energia, si això els assegura el control i l'estabilitat en el subministrament.

2.3 Canvis al sistema

És evident, fent una lectura dels impactes del nostre sistema energètic, que cal activar-hi una sèrie de transformacions perquè permeti una transició global cap a la sostenibilitat, en les seves dimensions ambiental, social i econòmica. També, però, des d'un enfocament de drets humans i de justícia global; és a dir, de transformació de les relacions de poder, que són les que en el fons perpetuen un sistema ple de desigualtats, basat, entre d'altres coses, en el control i el consum insolidari i irracional d'uns recursos energètics finits, fora de la lògica del bé comú.

D'una banda, cal transformar el sistema energètic pels impactes directes que provoca, en primer lloc atenent a l'agenda climàtica. Amb una dependència superior al 80% dels combustibles fòssils, és evident que no es faran passes substancials per contenir la pujada de temperatures durant les properes dècades sense una substitució de les fonts actuals. L'Agenda 2030 pot ser absolutament inútil si no s'aconsegueix establir la situació i aturar els canvis que la pujada d'alguns graus pot provocar en els ecosistemes actuals i en les societats humanes en general. La reducció de la resta dels impactes ambientals és també important, evidentment, però l'amenaça del canvi climàtic és especialment preocupant per les seves dimensions planetàries i per la seva vinculació directa al sistema energètic.

Treballar per aconseguir més eficiència i avançar en la disminució de la intensitat energètica pot contribuir enormement en la lluita contra el canvi climàtic, a banda d'allargar les reserves existents sense eixamplar les fronteres de la seva extracció i guanyar temps per a la mateixa transició durant els propers anys.

És un dilema clàssic de la sostenibilitat, però és fàcil que cada conquesta en eficiència es vegi absorbida per una creixent demanda energètica, sobretot quan cada dia més població s'incorpora als estàndards de consum occidentals. Hom pot pensar que es tracta simplement de canvis tecnològics, com ara implantar sistemes d'il·luminació com els LED per substituir els filaments incandescents, per generar la mateixa llum amb moltíssima menys potència, però el nombre de nous punts de llum que la modernitat exigeix pot compensar ràpidament l'eficiència guanyada.

Té a veure, però, i aquí rau segurament la part més complicada de la transició cap a la sostenibilitat, amb els patrons de producció i consum. En la mesura que l'oferta i la demanda de serveis, béns de consums o mobilitat, de persones i de mercaderies, pot créixer d'acord amb la disponibilitat d'energia, cal començar a intervenir massivament en el disseny del binomi oferta-demanda des del punt de vista energètic, incorporant-ne l'escassetat. No es pot pensar en més ciutats amb mobilitats dependents del transport privat i basades en grans desplaçaments; en habitatges sense mesures d'estalvi energètic; en objectes programats per ser obsolets molt abans que el que permeten els materials que els formen, en dietes alimentàries cada cop més basades en la carn o en cadenes de producció-distribució allunyades milers de quilòmetres. Aquest és l'efecte indirecte de la disponibilitat aparentment il·limitada de l'energia, la possibilitat de consumir territori i recursos al mateix ritme que s'esgoten les fonts no renovables, l'energia utilitzada irresponsablement funciona com un catalitzador per a la insostenibilitat. Cal preparar una transició a una economia que no es basi únicament en l'acumulació de plusvàlues, que aconseguixi desmaterialitzar-se i desenergitzar-se dràsticament.

A més, i des del punt de vista polític, però també econòmic, cal optar cada cop més per la producció descentralitzada d'energia. El canvi tecnològic o de fonts energètiques és importantíssim, però un sistema infinitament eficient i basat en fonts renovables pot arribar a reproduir els problemes que genera la concentració en poques mans de les inver-

sions i els mitjans de producció de l'energia que l'actual sistema té. La descentralització no és infinita, per raons físiques, però té molt recorregut per arribar, mitjançant la seva relocalització⁷, a dissenyar un sistema en què productors i consumidors estiguin millor relacionats; en què les necessitats reals, de consum directe i de producció de béns i serveis que en depenguin, s'adiguin millor a la producció. En definitiva, a encaixar oferta i demanda energètica gràcies a la corresponsabilitat col·lectiva, defugint un sistema totalment impersonalitzat com l'actual, en què l'important no és preservar el bé comú, en aquest cas l'energia, sinó generar dividends en comptes corrents llunyans i anònims.

Caldrà, sense cap mena de dubte, mantenir grans parcs de producció, en mans de grans empreses per fer front a la demanda energètica global i per a la seva distribució a través de la xarxa elèctrica o de benzineres, però cal fer passes cap a una participació més gran de la ciutadania, que comenci a trencar amb el desconexament i l'alienació al voltant de l'energia, com esmentàvem al principi del text. Sense aquest moviment serà complicat prendre consciència per part de la població en general de la necessitat de la transició cap a la sostenibilitat. La participació massiva, amb fonts i mitjans de producció energètica compartides i no en territoris desconeguts per mitjà d'empreses intermediàries i amb interessos aliens als del comú de la població, permetrà avançar cap a la democratització i transparència del nostre sistema polític.

3. L'energia al darrere de la sostenibilitat i de l'Agenda 2030

L'energia no estava recollida explícitament en els Objectius de Desenvolupament del Mil·lenni (ODM), més enllà de considerar-la dins el paquet ambiental i que molts autors del món del desenvolupament la consideressin imprescindible per avançar en el conjunt d'objectius⁸. Tampoc ha estat encara reconeguda com un dret humà, a diferència de l'accés a l'aigua potable, tot i que la dependència de la seva disponibilitat per la millora de la qualitat de vida humana és àmpliament reconeguda. D'acord amb la Imatge 9, petites millores en el seu accés estan correlacionades amb forts augments en l'índex de desenvolupament humà

⁷ Cotarelo, P. (2015)

⁸ Velo, E., Sneij, J. i Delclòs, J. (2006)

(IDH) quan aquest es troba per sota del 0,8. Per sobre d'aquest valor, la correlació es fa pràcticament asimptòtica, i grans augments en la disponibilitat i la despesa energètica no milloren significativament l'IDH de les poblacions.

Els Objectius de Desenvolupament Sostenible (ODS), en ampliar i fer més complexa l'agenda del desenvolupament, reconeixen el seu paper clau en la transició cap a la sostenibilitat tot atorgant-li un objectiu, el número 7, i vinculant-la amb la consecució de la resta, com implícitament feien els ODM. Evidentment, les polítiques respecte l'energia des del punt de vista global, depenen dels trams de la corba en què ens fixem. Als trams inicials, la prioritat és augmentar-ne l'accés, atesos els beneficis directes que ràpidament s'aconsegueix per a les persones, mentre que en els trams finals, la qüestió és com disminuir el consum i l'impacte sense perdre posicions en l'IDH de manera sensible. Energia i consum

Com es relacionen l'energia i el consum en els ODS i els seus respectius objectius? A la 1 s'exposen les anàlisis i metes que aquests proposen al voltant dels objectius 7 i 12⁹.

En general, es pot afirmar que l'agenda energètica per a la producció sostenible està basada en l'eficiència amb la reducció del consum, i en la descarbonització, gràcies a l'augment de les renovables i la desaparició dels subsidis als combustibles fòssils. El plantejament de les Nacions Unides i la comunitat internacional és força conservador, ja que no considera cap canvi de sistema diferent i manté la premissa del creixement, inclusiu i respectuós, en el millor dels casos.

Crida l'atenció, en les metes identificades per l'ODS12 relatiu al consum, la crida a l'eradicació dels subsidis a les fonts fòssils, com a mesura per evitar-ne la competència deslleial envers les fonts renovables, que són cada cop més competitives en un mercat lliure i, per contra, cada cop necessiten menys subvencions per ser rendibles econòmicament. El suport a les energies fòssils representa xifres molt importants per a l'economia mundial: entre 142.000 i 178.000 milions €/any en subsidis van a parar al consum i producció de petroli, gas i carbó en els 34 països membres de l'OCDE i en sis països emergents (Brasil, Xina, Rússia, Índia,

⁹ La primera filera del quadre fa referència a l'anàlisi relativa a cada ODS (columna), mentre que la segona filera aborda les metes identificades per Nacions Unides per a cadascun. Pel que fa a l'ODS 12 relatiu al consum, no s'ha inclòs l'anàlisi referent a l'aigua. Informació disponible a: <<http://www.un.org/sustainabledevelopment/es/>>.

Indonèsia i Sud-àfrica). A tot el món foren 475.000 (2014) i 303.000 milions €/any (2015), davant els 150.000 milions €/any d'ajuts a renovables. La cooperació al desenvolupament, per tenir més dades comparatives, se situava el 2015 al voltant dels 130.000 milions d'euros, tot i l'increment a causa de la crisi dels refugiats a la Mediterrània.

Taula 1: Anàlisi i metes dels ODS.

ODS 7: Garantir l'accés a una energia assequible, segura, sostenible i moderna per a tothom	ODS 12: Garantir modalitats de consum i producció sostenibles
Una de cada cinc persones encara no té accés a l'electricitat moderna. Tres mil milions de persones depenen de la biomassa tradicional, com la fusta i els residus de plantes animals, per cuinar i per a la calefacció. L'energia és el principal contribuent al canvi climàtic, i representa al voltant del 60% del total d'emissions de gasos d'efecte hivernacle en l'àmbit mundial. Reduir les emissions de carboni de l'energia és un objectiu a llarg termini relacionat amb el clima.	Malgrat els avenços tecnològics que han promogut millores en matèria d'eficiència energètica, l'ús d'energia en els països de l'OCDE continuarà creixent un altre 35% d'aquí al 2020. L'ús d'energia comercial i residencial és el segon sector de consum energètic mundial que més ràpid està creixent, després del transport. El 2002, la quantitat de vehicles automotors en els països de l'OCDE era de 550 milions de vehicles (el 75% dels quals eren automòbils per a ús personal). Es preveu un augment del 32% en la propietat de vehicles d'aquí al 2020. Al mateix temps, s'espera que el quilometratge dels vehicles automotors augmenti en un 40% i que el transport aeri global es tripliqui en el mateix període. Les llars consumeixen el 29% de l'energia mundial i, en conseqüència, contribueixen al 21% de les emissions de CO₂ resultants. El 2013, una cinquena part del consum final d'energia en el món procedeix de les fonts d'energia renovables.
Per al 2030, garantir l'accés universal a serveis d'energia assequibles, fiables i moderns. Per al 2030, augmentar substancialment el percentatge de l'energia renovable en el conjunt de fonts d'energia. Per al 2030, duplicar la taxa mundial de millora de l'eficiència energètica.	Per al 2030, aconseguir la gestió sostenible i l'ús eficient dels recursos naturals. Per al 2030, disminuir de manera substancial la generació de deixalles mitjançant polítiques de prevenció, reducció, reciclatge i reutilització. Encoratjar les empreses, especialment les grans empreses i les empreses transnacionals, que adoptin pràctiques sostenibles i incorporin informació sobre la sostenibilitat en el seu cicle de presentació d'informes.

ODS 7: Garantir l'accés a una energia assequible, segura, sostenible i moderna per a tothom	ODS 12: Garantir modalitats de consum i producció sostenibles
Per al 2030, augmentar la cooperació internacional per facilitar l'accés a la investigació i les tecnologies energètiques no contaminants, incloses les fonts d'energia renovables, l'eficiència energètica i les tecnologies avançades i menys contaminants de combustibles fòssils, i promoure la inversió en infraestructures energètiques i tecnologies d'energia no contaminant. Per al 2030, ampliar la infraestructura i millorar la tecnologia per prestar serveis d'energia moderns i sostenibles per a tothom als països en desenvolupament, en particular els països menys avançats, els petits estats insulars en desenvolupament i els països en desenvolupament sense litoral, d'acord amb seus respectius programes de suport.	Promoure pràctiques de contractació pública que siguin sostenibles, de conformitat amb les polítiques i prioritats nacionals. Per al 2030, de vetllar perquè les persones de tot el món tinguin informació i coneixements pertinents per al desenvolupament sostenible i els estils de vida en harmonia amb la natura. Racionalitzar els subsidis ineficients als combustibles fòssils que fomenten el consum antieconòmic mitjançant l'eliminació de les distorsions del mercat, d'acord amb les circumstàncies nacionals, fins i tot mitjançant la reestructuració dels sistemes tributaris i l'eliminació gradual dels subsidis perjudicials, quan n'hi hagi, perquè es posi de manifest el seu impacte ambiental, tenint plenament en compte les necessitats i condicions particulars dels països en desenvolupament i reduint al mínim els possibles efectes adversos en el seu desenvolupament, de manera que es protegeixi als pobres i les comunitats afectades.

Elaboració pròpia.

El problema d'un plantejament poc crític amb la necessitat del creixement com a font de benestar i qualitat de vida és la pròpia evidència: com indica la Imatge 10, malgrat haver aconseguit un desacoblament evident entre la taxa de creixement econòmic a tot el món i la demanda total d'energia primària, aquesta, lluny d'estabilitzar-se, continua creixent, i amb ella els impactes que genera. Som més eficients cada cop, però l'augment de l'economia capitalista, amb la progressiva inclusió de més persones a tot el món, cada cop amb un augment de les seves necessitat de consum més grans, anul·la els marges aconseguits. A més a més, com a la corba que relacionava IDH i accés a l'energia, les possibilitats d'estalvi energètic seran cada cop més minses, amb la qual cosa fins i tot el progrés aconseguit amb l'eficiència pot estar en entredit.

L'evolució tecnològica dels darrers quaranta anys, parlant de la substitució de les fonts fòssils per renovables, no ens mostra encara això, afortunadament, tal com s'observa a la Imatge 11, corresponent a l'evolució de l'eficiència de les plaques fotovoltaïques des de la dècada dels .

Sense sortir del nostre país, les possibilitats de substitució de fonts són encara molt grans, sempre que s'apliquin polítiques públiques dràs-

tiques en aquest sentit, que canviïn el rumb conegut dels darrers anys, en què el legislador ha estat molt més proper a les necessitats de l'oligopoli elèctric, amb grans interessos en l'amortització col·lectiva d'actius no renovables, instal·lats massivament entre les acaballes del s. XX i el començament de la dècada passada. Pel que fa a l'eficiència energètica, els sectors que poden concentrar els marges de reducció més elevats al nostre país, tal com assenyalen les dades de l'AIE en els gràfics següents (Imatge 12, Imatge 13, Imatge 14 i Imatge 15), són similars al de la resta d'economies del nostre entorn. Si a més, en fem un enfocament centrat en l'emissió de CO₂, en què pot assenyalar tres sectors d'activitat clarament al centre de la diana: el transport de passatges, el transport de mercaderies per carretera i la calefacció de les llars. Juntes, suposaven el 42% de les emissions de gasos d'efecte hivernacle a l'Estat espanyol l'any 2013.

És evident, novament, que hom pot pensar en l'extensió de la flota de vehicles elèctrics, tant per al transport privat com de mercaderies; a promocionar seriosament el transport públic col·lectiu o en l'augment de la ràtio del transport per ferrocarril en lloc de per carreteres per als productes de la nostra indústria i agricultura, per substituir el petroli i permetre la penetració de les renovables en una proporció més gran. O, pel que fa a les llars, en l'extensió col·lectors tèrmics per a la producció d'aigua calenta o de geotèrmia de baixa entalpia per a l'abaratiment energètic de la climatització. En general, suposen més aviat un problema d'inversió que no pas tecnològic, per esdevenir solucions massives en el propers anys. Tot i així, els hàbits de consum i les exigències del públic fan que mentre que la intensitat energètica hagi disminuït notablement els darrers anys en el transport de mercaderies, la tendència sigui la contrària en el transport de passatgers, com indica la Imatge 13. El consumidor no sempre tria sostenibilitat, sobretot si pot pagar una energia que continua sense internalitzar els seus impactes ambientals.

A la llar, hi trobem un altre exemple de com el creixement immobiliari dels darrers anys ha absorbit àmpliament els avenços aconseguits en eficiència energètica, de manera que tot i haver disminuït la intensitat, el consum energètic global ha augmentat. Crida l'atenció de nou la comparació entre el consum en il·luminació i la calefacció: l'imaginari col·lectiu porta sempre a tancar el llum i a no preocupar-se pels aïllaments de casa nostra en el moment d'estalviar. De nou, l'existència dels costos i consums visibles i invisibles, valgui més que mai la redundància, expliquen perfectament el comportament dels consumidors.

3.2 Agendes alternatives per a la transformació

Existeix una agenda complementària i alternativa a les polítiques oficials, que en general i amb diferent intensitat segueixen el camí marcat pels ODS. Només certes administracions, sobretot en l'àmbit local o autonòmic, si parlem d'Espanya, han incorporat les mesures que introdueix en gran mesura l'agenda societat civil, basada en el canvi productiu i econòmic: decreixement, relocalització, producció i consum de quilòmetre zero i economia desmaterialitzada. Aquesta visió, que incorpora, a més, una dimensió política i democratitzadora de la transició, basada en l'autogestió i la promoció de la producció descentralitzada de l'energia contra l'estructura oligopòlica i centralitzada, és la que pot redreçar a llarg termini la insostenibilitat energètica i del consum.

Per exemple, la nostra alimentació. Si bé el principal impacte ambiental dels aliments es deu a la fase de producció (agricultura i elaboració d'aliments), les llars influeixen en aquest impacte a través de les seves opcions i hàbits alimentaris, amb els consegüents efectes en el medi ambient a causa del consum d'energia i la generació de deixalles relacionades amb els aliments. El sector de l'alimentació, si comptem tota la cadena, representa al voltant del 30% del consum total d'energia del món i prop del 22% de les emissions totals de gasos d'efecte hivernacle. Al mateix temps, com indiquen alguns experts¹⁰, es "calcula que cada any al voltant d'una tercera part dels aliments produïts (l'equivalent a 1.300 milions de tones valorades en un bilió de dòlars aproximadament), acaba podrint-se en les galledes d'escombraries dels consumidors i els minoristes, o bé es fa malbé a causa del transport i els mètodes de recol·lecció deficients" (eradicarlapobresa.cat, 2015). L'encaix entre oferta i demanda, i el canvi de sistema per aconseguir-ho és evident, i té una dimensió energètica, a més de la material.

Parlant de la idea del quilòmetre zero, els impactes també són clars. Com assenyalava un estudi d'Enginyeria Sense Fronteres¹¹:

L'alimentació en radis petits de distància redueix aquests impactes i pot suposar un estalvi energètic important, tant per l'estalvi de combustible derivat de la menor distància recorreguda com per la menor necessitat d'embalatges i de mitjans de

10 Eradicar la pobresa. ODS – Objectius de Desenvolupament Sostenible.

11 Heras, M. (2010).

transport pesats. Un estudi elaborat a Saragossa mostrava com, si la població de la ciutat s'alimentés de fruites i verdures conreades en un radi de 200 quilòmetres en aquells casos en els quals fos possible, es podria aconseguir un estalvi de 2.755,4 tones equivalents de petroli (tep), és a dir, de 3.076,6 tones de CO₂ equivalent a l'any. Extrapolat al conjunt de l'Estat espanyol, amb 44 milions d'habitants, els estalvis energètics serien de 200 kteps a l'any, el qual cobriria per si sol el 50% dels objectius de reducció de consum energètic al sector de begudes i alimentació segons l'Estratègia Espanyola d'Eficiència Energètica. (Aranda, 2008)

Fem més eficients energèticament granges i conreus o deixem de menjar (tanta) carn? És responsabilitat pública o privada? Segurament no caldrà optar per una o per altra visió, probablement no existeix cap dicotomia i el més adient és treballar a fons en tots els vectors per aconseguir una transició al més ràpid i acceptada per la societat com sigui possible. Hom necessita el canvi tecnològic i la substitució de fons que promouen les polítiques públiques en el curt i mitjà termini, però la substitució dels patrons de producció i consum seran necessaris a llarg termini, ambdues agendes són complementàries i necessàries, amb diferents ritmes.

Les resistències a la transformació i a la transició, tecnològica i sistèmica, són evidents, però. D'una banda, la indústria energètica disposa de moltíssimes inversions no amortitzades encara. En general, els cicles d'inversió en aquest sector són molt llargs, cosa que dificulta sensiblement la planificació en escenaris tecnològics canviants o de necessitat de transformació com l'actual. La dificultat de reconversió és evident i les reticències a fer-ho i assumir les pèrdues o disminució als beneficis, òbvies. A més, transformar un esquema econòmic en què tant la matriu tecnològica com la descentralització de la producció faci perdre el poder d'influència a les empreses de l'oligopoli energètic, afegeix més elements a la resistència al canvi.

D'altra banda, molts països són dependents de les indústries extractives energètiques, les seves economies depenen de l'entrada neta d'ingressos associats a l'exportació. El 2015, el 96% de les exportacions de Veneçuela, per posar un exemple, depenien del petroli, amb el 40% dels ingressos governamentals. Els canvis d'*status quo* tampoc són cap incentiu per als grups de poder que controlen aquestes reserves, a la interna o l'externa d'aquests països. El suport de grans corporacions energètiques a favor de grups de pressió negacionistes del canvi climàtic n'ha estat un clar exemple¹². Finalment, els riscos polítics associats a aquesta transició, tampoc hi contribueixen a incentivar-la precisament.

12 Goldenberg, S i Bengtsson, H. (2016)

Taula 2: Principals consums energètics associats a les diferents fases del sistema agroalimentari actual.

PRODUCCIÓ

- Agricultura. Durant la fase de producció agropecuària més del 95% de les entrades energètiques provenen d'energia fòssil, continguda als fertilitzants, combustibles i maquinària. Els fertilitzants de síntesi química requereixen importants quantitats d'energia per a la seva producció, pel consum de les reaccions químiques i l'ús de petroli com a matèria primera. Avui dia es consumeixen al món més de 3 bilions de quilograms de pesticides cada any i la seva producció industrial requereix entre 100 i 1000 MJ per quilogram. El percentatge d'energia utilitzat en l'ús de maquinària dins del total de la finca pot arribar al 46%. Junta-ment amb la maquinària agrícola, el regadiu representa un dels percentatges més grans de consum energètic respecte al total de la finca, al voltant del 22%.
- Ramaderia. Als països industrialitzats en els quals el consum de carn és elevat es mantenen sistemes de producció intensiva de bestiar de proveir grans quantitats de producte animal. L'energia necessària per produir aliments d'origen animal és aproximadament 10 vegades més gran que per produir aliments d'origen vegetal. L'alimentació del bestiar és una de les principals despeses energètiques, especialment si prové de pinsos d'importació. Actualment, més del 40% dels cereals del món i més de la tercera part de les captures pesqueres es destinen a alimentar el bestiar dels països del nord.

TRANSPORT

Actualment podem menjar aliments de gairebé qualsevol part del món i en qualsevol període de l'any. Les fruites i hortalisses recorren entre 2.500 i 4.000 km abans d'arribar als nostres plats. En augmentar les distàncies recorregudes, augmenta el consum de combustibles fòssils, variables definides segons el mitjà de transport emprat.

PROCESSAT

Aquesta fase inclou fonamentalment els processos de neteja, mescla, preservació i embalatge de l'aliment. Les entrades energètiques per preservar i processar els aliments dins de la indústria alimentària poden ser molt significatives dins del consum total d'energia, especialment els processos d'escalfament, assecatge i congelació. L'emalatge suposa una despesa d'energia extra i un consum considerable de recursos, diferent segons el material utilitzat.

DISTRIBUCIÓ

Els productes processats han de ser transportats a un punt de venda, afegint nous consums energètics associats al transport i al manteniment a baixes temperatures. Alguns aliments necessiten conservar-se en fred per mantenir les seves propietats. Als punts de distribució, la major eficiència energètica correspon a les càmeres frigorífiques de magatzem ben aïllades, mentre que les menys eficients són les vitrines frigorífiques.

CONSUM D'ALIMENTS

El consum d'aliments implica una despesa energètica derivada del transport fins a la llar, l'emmagatzematge del menjar en fred, el rentat i la generació de residus. Aquest consum representa a Occident un increment d'energia consumida d'entre 0,5 i 3 MJ per quilogram. La part que habitualment rebutgem del menjar correspon cada any a entre un 10% i un 15% del total de l'energia utilitzada en la producció d'aliments.

Elaboració pròpia.

4. Iniciatives cap a la sostenibilitat energètica

Per finalitzar, cal fer un repàs general de les iniciatives que des de l'àmbit públic i el privat s'estan impulsant en la transició cap a un sistema energètic sostenible i en la seva relació en especial que té amb el model de consum i producció.

4.1 *Polítiques públiques i transició energètica*

L'acció, des de l'àmbit de les administracions es tradueix en legislació, incentius econòmics i programes d'actuació, en els àmbits local, regional, nacional i als blocs supranacionals, com ara la Unió Europea. Poden tenir un únic enfocament, però normalment combinen diverses aproximacions com la lluita contra el canvi climàtic, la creació d'ocupació i d'oportunitats de negoci, la competitivitat, millora de la salut o les relacions internacionals.

La seva expressió pràctica pren forma d'objectius Institucionals, introducció de bones pràctiques o programes R+D+I i econòmics. Per exemple, l'Objectiu 20-20-20 de la UE¹³, inclòs a la seva estratègia de creixement, incorpora mesures en l'àmbit europeu per a l'eficiència o la captura de carbó, i barreja un enfocament energètic i climàtic, però alhora dóna pautes als estats membres i a les autoritats subnacionals i locals perquè actuïn.

Aquest és el cas de la Generalitat de Catalunya, la qual construeix el seu pla d'acció, el PEAC¹⁴, a partir de les recomanacions europees, com han fet la majoria de governs autonòmics de l'Estat amb competències en la matèria. També el municipis i les diputacions tenen un rol molt important en la definició d'accions en aquest camp. Existeixen moltes iniciatives des d'aquest punt de vista, com ara Rubí Brilla¹⁵, amb tot un seguit d'actuacions en diversos àmbits, tal com explica la Imatge 17, adreçades sobretot a aconseguir un estalvi i una eficiència energètica més elevats a la ciutat.

D'altres iniciatives municipals interpel·len el *modus vivendi* de la seva ciutadania, com ara 2000-Watt Society, una proposta de model per a

13 Comisión Europea. *Acción por el clima, paquete de medidas sobre el clima y energía hasta 2020*.

14 Institut català d'Energia. Pla de l'Energia i Canvi Climàtic de Catalunya 2012-2020 (PEPAC).

15 Ajuntament de Rubí. Rubí Brilla.

la política energètica de les autoritats locals de Zuric (Suïssa) que pretén demostrar “com és possible consumir només la quantitat d’energia que permeten les reserves d’energia existents a tot el món, i que alhora és justificable en termes de l’impacte sobre el medi ambient. És possible quan cada persona en cada societat limita el seu consum d’energia fins a un màxim de 2000 watts. A més, almenys el 75% de les necessitats energètiques s’han de complir a partir d’energies renovables, cosa que significa que anualment només una tona de gasos d’efecte hivernacle és emès per persona per any” (Portal City of Zurich, 2011). A banda de l’increment en l’ús de les energies renovables, se centra en la mobilitat, en el disseny i construcció d’edificis més eficients, i en la col·laboració ciutadana a través de la sensibilització.

L’eficiència té molt a veure amb el coneixement i el domini de les dades relatives a la mobilitat, els serveis públics i la gestió en general de les ciutats. En aquest sentit, el moviment de les ciutats intel·ligents pretén aprofitar el control de les dades massives per explorar noves vies d’estalvi i fórmules per a les grans ciutats. En països de l’Àfrica i l’Àsia que experimenten urbanitzacions accelerades durant les darreres dècades, és fonamental ordenar el creixement de les ciutats amb criteris d’eficiència energètica perquè la progressiva incorporació de la població a les seves metròpolis no reproduïxi les errades i la insostenibilitat energètica occidental. De la mateixa manera, l’accés a les energies per a usos productius, sanitaris, educatius i domèstics al conjunt de la població que manca a zones rurals, pot tenir un efecte beneficiós contra el despoblament del món rural i la preservació de sistemes que han sabut desenvolupar-se en equilibri amb el medi.

Taula 3: Objectius europeus sobre clima i energia.

2020	2030	2050
Els objectius fonamentals del paquet de mesures són tres: • Reduir en un 20% el consum d'energia primària l'any 2020 respecte d'un escenari tendencial. • Assolir una participació de les energies renovables en el consum brut d'energia final del 20% l'any 2020. • Augmentar la participació de les energies renovables en el consum energètic del sector transport fins al 10% l'any 2020. • Reduir les emissions de gasos d'efecte hivernacle en un 20% per l'any 2020 amb relació a les de l'any 1990. Aquestes metes —establertes pels dirigents de la UE el 2007 i incorporades a la legislació el 2009— també figuren entre els objectius principals de l'estratègia Europa 2020 per a un creixement intel·ligent, sostenible i integrador.	Els objectius fonamentals del marc de clima i energia per 2030 són tres: • Almenys 40% de reducció de les emissions de gasos d'efecte hivernacle (en relació amb els nivells de 1990). • Almenys el 27% de quota d'energies renovables. • Almenys el 27% de millora de l'eficiència energètica. Segons les previsions, les inversions addicionals anuals mitjanes per al conjunt de la UE durant el període 2011-2030 ascendirien a 38.000 milions d'euros. Aquestes inversions es veurien compensades en gran mesura per l'estalvi de combustible. Més de la meitat de les inversions haurien de destinar-se als sectors residencial i terciari.	El 2050, la UE haurà d'haver reduït les seves emissions de gasos d'efecte hivernacle un 80% en relació amb els nivells de 1990. Per aconseguir-ho, abans haurà de aconseguir una reducció del 40% el 2030 i del 60% el 2040. Cal que contribueixin tots els sectors. Aquesta transició és viable i econòmicament possible.

Elaboració pròpia.

4.2 Iniciatives des de la societat civil i les empreses

Les iniciatives des del món empresarial se centren a aprofitar les oportunitats que la transició energètica genera, però també a crear models alternatius de consum des de l'economia social i solidària. Més enllà de l'estalvi, es plantegen alternatives per reubicar i redimensionar l'energia, també fora de la lògica acumulativa i de creixement.

Moltes de les innovacions tecnològiques en el camp de l'eficiència que també incorporen una anàlisi energètica a tot el seu cicle de vida, són iniciatives empresarials, que busquen oferir productes més competitius als consumidors.

Les iniciatives més interessants i amb més potencial, sense dubte, són les que aposten per canviar la concepció econòmica des de la seva base, com ara l'economia circular, que treballa per mantenir al màxim

temps possible els materials en el cicle productiu, reduint la despeses energètiques al màxim i el seu impacte sobre el medi ambient. No es tracta de la típica visió reutilitzadora de qualsevol producte que ha exhaurit el seu cicle de vida i que es vol salvar de la seva destrucció o disposició en un abocador, sinó de concebre'l de manera que sigui apte per reentrar al cicle productiu de la manera més eficient possible. Es tracta de pensar els productes des del seu disseny en aquest sentit¹⁶.

El consum col·laboratiu és una de les grans propostes en el canvi de model que impulsen empreses i societat civil. Casos com la multipropietat de flotes de vehicles per a obtenir serveis de mobilitat ajustats a les necessitats de cada moment, sense la necessitat de fer cap compra individual en són un bon exemple. O més simple encara, la compartició de vehicles per a desplaçaments particulars aconsegueixen incidir no ja en la desmaterialització de l'economia, sinó en el consum directe d'energia en sectors tan sensibles com el transport.

En general, una economia desmaterialitzada té tendència a ser més eficient energèticament. Existeixen cada vegada més negocis centrats en la provisió de serveis i no en la venda de màquines o mitjans que els asseguren. Això permet ajustar el consum de materials per a la fabricació i una despesa energètica més eficient, atès que té potencial per generar marges comercials que formen part del propi model de negoci. Per què hem de comprar cotxes, rentadores o impressores si els comerços de proximitat ens poden proporcionar aquests serveis a una distància raonable?

Els nous models de distribució també són una altre vector important. Hi comença a haver un bon fons d'experiència en el sector alimentari, vinculat a l'autogestió de col·lectius ciutadans i petits productors en ciutats encara amb zones productores a relativa poca distància. Centenars de cooperatives d'autoconsum aconsegueixen posar en pràctica el quilòmetre zero en la distribució d'aliments, fins i tot amb la possibilitat de fomentar l'agroecologia en guanyar economia d'escala al voltant d'aquesta mena de projectes.

L'autogestió és la base també de l'autogeneració o de l'aparició de cooperatives productores i comercialitzadores d'energia al nostre país i a d'altres, que intenten trencar la lògica empresarial de l'oligopoli, bàsicament elèctric, tot buscant l'estalvi entre les persones que en fan ús i

16 Comisión Europea (2015). Comunicación de la comisión al parlamento europeo, al consejo, al comité económico y social europeo y al comité de las regiones. Bruselas.

participen alhora en la seva organització, o mirant de superar fenòmens com la pobresa energètica, derivats de la perversió d'un sistema que ha convertit una necessitat bàsica (o un dret humà encara no reconegut, segons es miri) en una qüestió exclusivament de negoci.

5. Bibliografia

5.1 Llibres, articles i conferències

- BOSSHARD, P. (2014) *Diez cosas que usted debe saber sobre las Represas. Rivers in crisis, problems with big dams: internationalrivers.org*. Disponible a: <<https://www.internationalrivers.org/es/resources/diez-cosas-que-usted-debe-saber-sobre-las-represas-8326>>
- COMISIÓN EUROPEA (2015). «Comunicación de la comisión al parlamento europeo, al consejo, al comité económico y social europeo y al comité de las regiones.» Bruselas: COM(2015) 614 final. Disponible a: <http://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:8a8ef5e8-99a0-11e5-b3b7-01aa75ed71a1.0011.02/DOC_1&format=PDF>
- FURRÓ, E. (2016) *Catalunya, aproximació a un model energètic sostenible*. Barcelona: Octaedro.
- FURRÓ, E i FURRÓ, M. (2017) *Custodiar la Terra: la voluntat d'un canvi*. Barcelona: Octaedro.
- GOLDENBERG, S i BENGTTSSON, H. (2016) «El gigante estadounidense del carbón financiaba a decenas de grupos que niegan el cambio climático». *Eldiario.es*. Disponible a: <http://www.eldiario.es/theguardian/compania-financiaba-grupos-niegan-climatico_0_526348057.html>.
- GONZALEZ, I. (2016) «Desigualtat de gènere i pobresa energètica: un factor de risc oblidat.» *ESFeres Estudis*, 17 (4): 15-19.
- GUITERAS, M. (2016) «Pobresa energètica i models de gestió de l'aigua i l'energia a la UE: cap a la garantia del dret universal als subministraments bàsics.» *ESFeres Estudis*, 16.
- HERAS, M. (2010) «Quan l'om demana peres, l'insostenible consum energètic del sistema alimentari.» *ESFeres Estudis*, 9.
- PUIG, J. Cites al cicle de xerrades «En el punt de mira», organitzat per ESF el 27 de febrer del 2017.

- COTARELO, P. (2015) «El nuevo paso hacia la relocalización energética». *Ecología política*, 49, Sobirania local. Disponible a: <<http://www.ecologiapolitica.info/?p=2328>>
- RIBA, C. (2015) *Factures energètiques dels combustibles fòssils: dependències i desigualtats*. Barcelona: Octaedro.
- RIBA, C. (2011) *Recursos energètics i crisi: la fi de 200 anys irrepetibles*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Iniciativa Digital Politècnica.
- SANS, R i PULLA, E. (2014) *El col·lapse és evitable: transició energètica del segle XXI (TE21)*. Barcelona: Octaedro.
- THACHARA, J. (2016) 1. *Cambio: de hacer menos daño, a dejar las cosas mejor de lo que están. Cómo prosperar en la economía sostenible: diseñar hoy el mundo del futuro*. Madrid: Experimenta Editorial. 19-23.
- VELO, E.; SNEIJ, J i DELCLÒS, J. (2006) *Energía, participación y sostenibilidad*. Barcelona: Associació catalana d'ESF. Disponible a: <<https://upcommons.upc.edu/bitstream/handle/2117/25160/EPS.pdf>>

5.2 Enllaços i documentals

- AJUNTAMENT DE RUBÍ. Rubí Brilla. A: rubi.cat [en línia]. NC [consulta: 4 maig 2017]. Disponible a: <https://www.rubi.cat/ca/ajuntament/projectes-estrategics/rubibrilla?set_language=ca>
- BANCO MUNDIAL. Gràfica de transmissió d'energia elèctrica i pèrdues en la distribució (% de producció) A: datos.bancomundial.org [en línia]. NC [consulta: 3 maig 2017]. Disponible a: <<http://datos.bancomundial.org/indicador/EG.ELC.LOSS.ZS?end=2014&start=2001>>
- CITY OF ZURICH – PORTRAIT. *2000-Watt Society*. A: stadtzuerich.ch [en línia]. NC [consulta: 27 febrer 2017]. Disponible a: <https://www.stadt-zuerich.ch/portal/en/index/portraet_der_stadt_zuerich/2000-watt_society.html>
- COMISIÓ EUROPEA. *Acció por el clima, paquet de mesures sobre el clima y energia hasta 2020*. A: eu.eurpoa.eu [en línia]. NC [consulta: 4 maig 2017]. Disponible a: <https://ec.europa.eu/clima/policies/strategies/2020_es>

Discurs Jimmy Carter. «Avançat a la seva època». A: youtube.com [en línia]. NC [consulta: 3 maig 2017]. Disponible a: <https://www.youtube.com/watch?v=hGfQR_JBKJc>

ERADICAR LA POBRESA. ODS – Objectius de Desenvolupament Sostenible. A: eradicarlapobresa.cat [en línia]. NC [consulta: 3 maig 2017]. Disponible a: <<http://www.eradicarlapobresa.cat/governamental/nacions-unides/ods---objectius-de-desenvol.html>>

GAPMINDER. Eina gràfica que ens permet correlacionar indicadors al llarg del temps. A: gapminder.org [en línia]. NC [consulta: 26 febrer 2017]. Disponible a: <<https://www.gapminder.org/>>

IEA. *International Energy Agency*, apartat d'estadístiques. A: iea.org [en línia]. NC [consulta: 27 febrer 2017]. Disponible a: <<http://www.iea.org/statistics/>>

IEA *Energy Atlas, statistics*. A: energyatlas.iea.org [en línia]. NC [consulta: 3 maig 2017]. Disponible a: <<http://energyatlas.iea.org/#!/profile/WORLD/ESP>>

INSTITUT CATALÀ D'ENERGIA. «Pla de l'Energia i Canvi Climàtic de Catalunya 2012-2020 (PEPAC)». A: icaen.cat [en línia]. NC [consulta: 4 maig 2017]. Disponible a: <http://icaen.gencat.cat/ca/plans_programes/pepac/>

NACIONS UNIDES. *Objetivos de desarrollo sostenible*. A: un.org [en línia]. NC [consulta: 3 maig 2017]. Disponible a: <<http://www.un.org/sustainabledevelopment/es/>>

NATIONAL GEOGRAPHIC. *Before the flood*. A: beforetheflood.com [en línia]. NC [consulta 27 febrer 2017]. Disponible a: <<https://www.beforetheflood.com/>>

5.3 Imatges i taules

Imatge 1: Font OCDE/AIE. (2014). Distribució mundial de fonts primàries d'energia.

Imatge 2: Elaboració pròpia.

Imatge 3: Font IDAE. (2015). Demanda Sectorial a Espanya.

Imatges 4 i 5: Riba, C. (2016). *Factures energètiques dels combustibles fòssils*. Barcelona: Octaedro. Disponible a: <<http://octaedro.cat/>>

ca/producto:Cos/1/miscel-lania/horitzons/factures-energetiques-dels-combustsibles-fossils/1297>.

Imatge 6: *World Energy Outlook, OECD/IEA. (2016). Income per capita and energy intensity by selected region, 1990-2015.* Disponible a: <www.iea.org/t&c>.

Imatge 7: RIBA, C. (2011) Recursos energètics i crisi: la fi de 200 anys irrepetibles. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya. Iniciativa Digital Politècnica.

Imatge 8: Bloomberg Index. (2016). *Boletín petrolero de la Comisión Europea.*

Imatge 9: Selegheim JR, P. (2010). Energia e Bem Estar Social. Disponible a: <<http://uspenergia.blogspot.com.es/2010/03/energia-e-bem-estar-social.html>>.

Imatge 10: *World Energy Outlook, OECD/IEA. (2010). Economic and energy growth.* Disponible a: <www.iea.org/t&c>.

Imatge 11: *National Renewable Energy Laboratory, NREL. (2016). Best Reserch-Cell Effincies.* Disponible a: <<http://www.nrel.gov/>>.

Imatges 12,13,14 i 15: Font OCDE/AIE. (2013). Sectors que poden concentrar els marges de reducció de consum energètic més elevats al nostre país.

Imatge 16: Elaboració pròpia.

Imatge 17: Ajuntament de Rubí. Rubí Brilla. (2017). Disponible a: <https://www.rubi.cat/ca/ajuntament/projectes-estrategics/rubibrilla?set_language=ca>.

Dades de l'autor

MIQUEL CARRILLO. Enginyer químic. Membre d'Enginyeria Sense Fronteres des de 2000, on ha exercit com a Coordinador d'Àrees a Catalunya; actualment presideix la Federació espanyola. També és consultor per altres entitats i administracions públiques en la seva estratègia, planificació, comunicació en la captació de recursos.

La col·lecció Visions d'un Món Desigual ofereix de manera compartida un coneixement crític, real i formatiu, i té la voluntat de sensibilitzar a les dones i els homes del futur més pròxim en el sentit que l'obtenció i l'administració dels recursos de la terra ha de respectar els valors humans i mediambientals reconeguts en els protocols internacionals, valors que garanteixen que els éssers humans i tots els éssers vius podran continuar habitant aquesta terra.

VISIONS
D'UN MÓN DESIGUAL